

ВІСНИК

ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Том 9. Випуск 8

Психологія

2004

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Odessa National University Herald

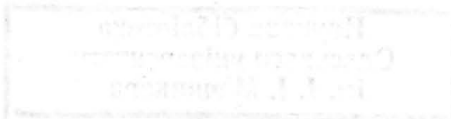
Вестник Одесского
национального университета

ВІСНИК
ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ТОМ 9. Випуск 8

Психологія

2004

УДК 159.9.

Редакційна колегія журналу: В. А. Сминтина (*головний редактор*), О. В. Запорожченко (*заступник головного редактора*), Є. Л. Стрельцов (*заступник головного редактора*), Я. М. Біланчин, В. М. Білоус, А. С. Васильєв, Л. М. Голубенко, В. Г. Каретніков, І. М. Коваль, В. Є. Круглов, В. І. Нікітін, В. Н. Станко, В. М. Тоцький, Г. Г. Чемересюк, Н. М. Шляхова

Редакційна колегія випуску: Т. П. Вісковатов, д-р психол. наук; В. Ф. Прісняков, д-р техн. наук; В. І. Подшивалкіна, д-р соціол. наук (*заступник наукового редактора*); О. Є. Самойлов, д-р психол. наук; О. П. Санніков, д-р психол. наук; М. І. Томчук, д-р психол. наук; Б. Й. Цуканов, д-р психол. наук (*науковий редактор*); Ю. Б. Максименко, д-р психол. наук; В. К. Калін, д-р психол. наук; О. Ф. Іванова, д-р психол. наук; А. В. Фурман, д-р психол. наук

Відповідальний секретар випуску: Н. В. Артюхіна, канд. психол. наук

Адреса редколегії:

65026, м. Одеса, вул. Дворянська, 2,
Одеський національний університет
ім. І. І. Мечникова

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації: серія КВ №1763 від 4.11.1995 р.

Зміст

А. Ш. Коваль Фазова сингулярність і делінквентний підліток	4
О. І. Крошка Психологічний зміст і специфіка ставлення особистості до себе	11
Т. І. Маліненко Психологічні бар'єри при використанні інноваційних технологій в умовах вузу	17
Ю. Я. Мединська Можливості експериментального дослідження глибинно-психологічних особливостей етнічного менталітету	28
Н. В. Михальченко Психологічні особливості розвитку патріотичної рефлексії в молодшому шкільному віці засобами українського фольклору	42
М. А. Новотна Відображення вікових змін самосвідомості в сучасному правовому полі	49
І. І. Савенкова Суб'єктивна виразність болю при розладах типу «хронічні неінфекційні захворювання»	55
Є. М. Самойленко Дослідження впливу психологічної статі на мотивацію навчальної діяльності юнаків і дівчат-студентів	64
Е. О. Самогаєва Дослідження процесу довільної саморегуляції в сучасній психології	70
Н. В. Ткач Дослідження структурних компонентів заздрості	75
Т. П. Чернявська Структура ефективної підприємницької діяльності	83
Н. Л. Шаргородська Вплив циркадіанних ритмів на продуктивність праці й активність людини	90
О. В. Юдіна Професійно-психологічна підготовка як складова системи психологічного забезпечення діяльності викладачів ВНЗ МВС України	98
До відома авторів Вісника ОНУ (психологія)	106

УДК 159.95

А. Ш. КовальОдеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології**ФАЗОВА СИНГУЛЯРНІСТЬ І ДЕЛІНКВЕНТНИЙ ПІДЛІТОК**

У цьому дослідженні виділено період фазової сингулярності для середньогрупового делінквентного підлітка, позначено статеву диференціацію і систематизовано кількісні дані скоєних правопорушень у підлітковому віці. Дослідження має значення для профілактики і зниження рівня підліткової злочинності.

Ключові слова: фазова сингулярність, делінквентний підліток, період-С, злочин, фактор часу.

Проблема підліткової злочинності завжди викликала і викликає дотепер особливу стурбованість. Не можна заперечувати той факт, що, незважаючи на величезну кількість досліджень у цій сфері, рекомендацій та інструкцій, ситуація з підлітковими правопорушеннями не стає більш ясною, а отже, прогнозованою і регульованою.

Напружена, нестійка соціально-економічна обстановка, що склалася сьогодні в нашому суспільстві, сприяє зростанню різних відхилень у розвитку й поведінці підлітків. Проблема делінквентної поведінки стосується суспільства в цілому і викликає тривогу не тільки з приводу сьогодення, але також і майбутнього.

Психологи відзначають посилення таких тривожних моментів у поведінці підлітків, як агресивність і жорстокість. Нагальним завданням педагогів, психологів, соціологів стає з'ясування факторів, причин і умов, що детермінують посилення делінквентної поведінки в підлітків.

У нашому дослідженні, використовуючи циклоїдну модель пережитого часу, створену Б. Й. Цукановим, ми аналізуємо:

- які злочини найчастіше зустрічаються в підлітковому віці;
- коли саме підліток вчиняє правопорушення.

Підлітковим віком вважається період онтогенезу, перехідний між дитинством і дорослістю. Виділений був як особливий період у ХІХ столітті. Однозначно сказати, у яких межах знаходиться підлітковий вік, складно, тому що у вікових періодизаціях існує плутанина. Залежно від того, чи розглядається як особливий етап розвитку ранній юнацький вік, підлітковому віку відводиться період від 10–11 до 15 років чи 11–12 до 16–17 років. У психології пережитого часу початок підліткового періоду відповідає $1\frac{1}{2}C = 11,5$ років, а кінець $2C = 15,3$ років, де C — великий біологічний цикл життєдіяльності організму індивіда.

Питання про те, чи цілком належить підлітковий вік до кризового віку і яка тривалість кризи, є дискусійним.

Підлітковий вік характеризується різкими, якісними змінами, що стосуються всіх сторін розвитку. Біологічно він належить до пубертату — "стадії другого перетворення вигляду" [2].

Період складний, оскільки інтенсифікація і завершення процесу біологічного дозрівання не збігається із завершенням психосоціального розвитку. Специфічна для цієї фази неврівноваженість чуттєвого життя створює в роки пубертату підвищений ризик невротичних, психотичних, депресивних захворювань і антисоціальної поведінки. Специфічні проблеми виявляються під час пубертату у сфері сексуальності, у зв'язку з тим, що підліток залишає рідний дім, у відносинах із дорослими і з друзями в набутті уявлення про моральні норми, про моральність. Потреба підлітка в автономії вступає в протиріччя з тим, що він залежний і чекає від дорослих допомоги, захисту тощо. Ця суперечливість, а також підпорядкованість підлітка нормам групи робить підлітковий вік особливо небезпечним, через можливість виникнення різних форм девіантної і делінквентної поведінки.

Делінквент (від лат. delinquentis) — правопорушник, злочинець. У США цей термін застосовується до неповнолітніх, яких визнали винними в кримінально караних діяннях [3].

Вітчизняна юридична психологія називає два основні фактори, що зумовлюють злочинність неповнолітніх: негативний вплив зовнішнього середовища й особистість самого неповнолітнього [4]. Найчастіше злочин учиняють "важкі", педагогічно "запущені" підлітки.

За нормальних умов процес засвоєння моральних і правових норм закінчується в підлітковому віці (до 14–16 років). Закон установлює часткову кримінальну відповідальність (за вбивства, крадіжки, грабежі, розбої, зґвалтування й інші небезпечні злочини) з 14 років і повну кримінальну відповідальність за всі злочини, передбачені кримінальними законами, з 16 років [2].

Усі підлітки цього віку — школярі, вони перебувають на утриманні в батьків, а провідною діяльністю для них залишається навчання. Соціальний статус підлітка мало чим відрізняється від дитячого. А відповідальність за злочини аж ніяк не дитяча, хоча підлітки швидше за все цей факт не надто добре усвідомлюють.

Дитина в процесі розвитку переживає певні кризові періоди, що характеризуються якісно новими стрибками розвитку її психіки й організму, які призводять до формування певних психологічних новоутворень.

Стрибкоподібний, різкий прояв якісно нових властивостей психіки підлітка вимагає від дорослих, батьків, учителів перебудови стосунків у спілкуванні з дитиною, а також зміни виховних заходів і впливів.

У найбільш суб'єктивно несприятливий період підлітки заглиблюються в себе. Батьки часто не реагують на ті зміни, що відбуваються в дітях.

Проблеми починаються тоді, коли в підлітків змінюється манера поведінки. Батьки намагаються змінити підлітка старими способами, що не працюють. Підвищена конфліктність і різкість у підлітка найчастіше викликана прискореним статевим дозріванням, і як наслідок цього виникає емоційна нестійкість, підвищена збудливість, неврівнова-

женість, неадекватність реакцій. Прагнучи позбутися опіки і впливу дорослих, підліток стає критичним стосовно батьків і вчителів, починає загострено відчувати і помічати їхні недоліки, брати під сумнів поради.

Підлітковий вік — це період глибокої самотності. Те, що для дорослих людей є симптомом психічної патології, те для підлітка статистично нормально. У підлітковому віці майже всі акцентуйовані. Це вікова особливість. Вассерман у своїй біографії написав: "Я перебував у стані перманентного божевілля".

Психологічний словник визначає поняття "криза" як умовне найменування перехідних етапів вікового розвитку, що посідають місце між стабільними (літичними) періодами [3].

Е. Еріксон розглядає кризу як вирішення основного завдання віку; З. Фрейд як зміну стадій психосексуального розвитку; Л. С. Виготський визначає кризу як цілісну зміну особистості дитини, що регулярно виникає на стику стабільних періодів.

Лао Дзи, сучасник Конфуція, який жив у VI столітті до нашої ери, писав: "Є час — бути попереду, і час прямувати, час — бути в русі, час зберігати спокій, час напливу сил і виснаження, безпечний час і час відчувати страх".

Можна припустити, що для делінквентного підлітка є час порушувати закон і час відповідальності за це. Насправді, часовий фактор вчинення злочину розглядався або приблизно, або не розглядався зовсім.

Життя людини складається з чергування підйомів і спадів, однозначно узгоджених із закономірностями пережитого часу. Б. Й. Цуканов експериментально довів, що в кожній людині в безпосередньо пережитій тривалості існує власна одиниця часу (τ), яка є жорсткою константою і вимірює хід часу, який переживає індивід. Людина має набір індивідуально зумовлених часових властивостей. Від індивідуальної одиниці часу залежить онтогенез психіки. У цілому, розвиток психіки протікає дискретно, відповідно до дискретного ходу внутрішнього біологічного годинника [1]. Періоди вікового розвитку представлено Б. Й. Цукановим у вигляді великих біологічних циклів, якими можна описати вікову періодизацію, психологічні злами, початок хвороб, яким "надається перевага".

Точкою сингулярності називається момент часу, у якому закінчуються періоди різної тривалості. У них спостерігаються найбільш значна зміна в психіці індивіда. Відомо, що в середині циклу людина відчуває себе фізично й морально краще, ніж на початку і наприкінці.

З огляду на цей факт, ми припустили, що, використовуючи закони пережитого часу, можна визначити момент вчинення злочину для середньостатистичного індивіда, а також виділити основні правопорушення, властиві підліткам.

Дослідження проводилося на базі статистичних даних за листопад 2002 р.; квітень, червень, серпень 2003 р. міського ОКМСН. Кількість — 209 осіб. З них 20 дівчаток, 189 хлопчиків. Вікові межі від 14 до 18 років. Дані, які були нам відомі:

- стать того, кого випробовують;
- дата вчинення злочину;

- дата народження;
- вид злочину.

Спочатку ми обраховували вік у роках для кожного підлітка. Потім також для кожного підлітка обчислювали період C , у якому підліток перебував у момент вчинення злочину; а після, шляхом вирахування середньоарифметичного, отримали дані для "середньогрупового суб'єкта". Проведена була також диференціація за статтю.

Як результат, середній вік на момент злочину в підлітків дорівнює 16,81 років; для дівчаток цей вік складає 16,7 років; для хлопчиків 16,83 років.

Використовуючи C — періодичність, отримуємо:
 для середньогрупового суб'єкта $C = 2,21 \approx 2 \frac{1}{4} C$;
 для дівчаток $C = 2,2 \approx 2 \frac{1}{4} C$;
 для хлопчиків $C = 2,21 \approx 2 \frac{1}{4} C$.

Отже, ми можемо з упевненістю сказати, що середньостатистичний підліток вчиняє злочин у період між $2 C$ і $2 \frac{1}{4} C$.

Ми вже згадували про те, що закономірності пережитого часу виявляються в коливаннях усіх видів життєдіяльності людини. Стабільні (літичні) періоди змінюються критичними.

За даними робіт Б. Й. Цуканова та його учнів, ми знаємо, що період $2 C$ є кінцем великого біологічного циклу, закінченням особистісного дозрівання. Людина подорослішала, але ще не звикла до цього. Криза супроводжується соматичними захворюваннями, порушенням сну. Виявляється інтерес до людей більш старшого віку. Відбувається переоцінка цінностей, тривожить майбутнє. Цю кризу можна охарактеризувати як "кризу шоку від самого себе". Період $2 C - 2 \frac{1}{4} C$ вважається літичним. Проблеми вирішуються самі собою, більш-менш поліпшується настрій, успішність. Підлітки хочуть подобатися тим, хто їх оточує, хочуть соціального визнання. $2 \frac{1}{4} C$ — критичний період. Основні характеристики: образливість, конфліктність, дратівливість. Погане самопочуття, незважаючи на те, що соматика в порядку.

Далі ми проранжували види правопорушень, учинені підлітками.

Таблиця

Статистика правопорушень

№	Номер статті	Кількість осіб	Середній вік
1	Ст. 115	2	18,08
2	Ст. 121	2	15,16
3	Ст. 122	2	16,25
4	Ст. 125	1	18
5	Ст. 152	6	16,85
6	Ст. 185	105	16,62
7	Ст. 186	44	16,88
8	Ст. 187	9	17,16
9	Ст. 188	2	17,21

Закінчення таблиці

№	Номер статті	Кількість осіб	Середній вік
10	Ст. 190	7	16,88
11	Ст. 194	2	17,66
12	Ст. 198	1	16,67
13	Ст. 257	2	17,34
14	Ст. 263	2	16,5
15	Ст. 286	1	17,17
16	Ст. 289	1	17,67
17	Ст. 296	13	17,09
18	Ст. 309	3	17,80
19	Ст. 316	2	17,62
20	Ст. 358	1	18,08
21	Ст. 361	1	17,83

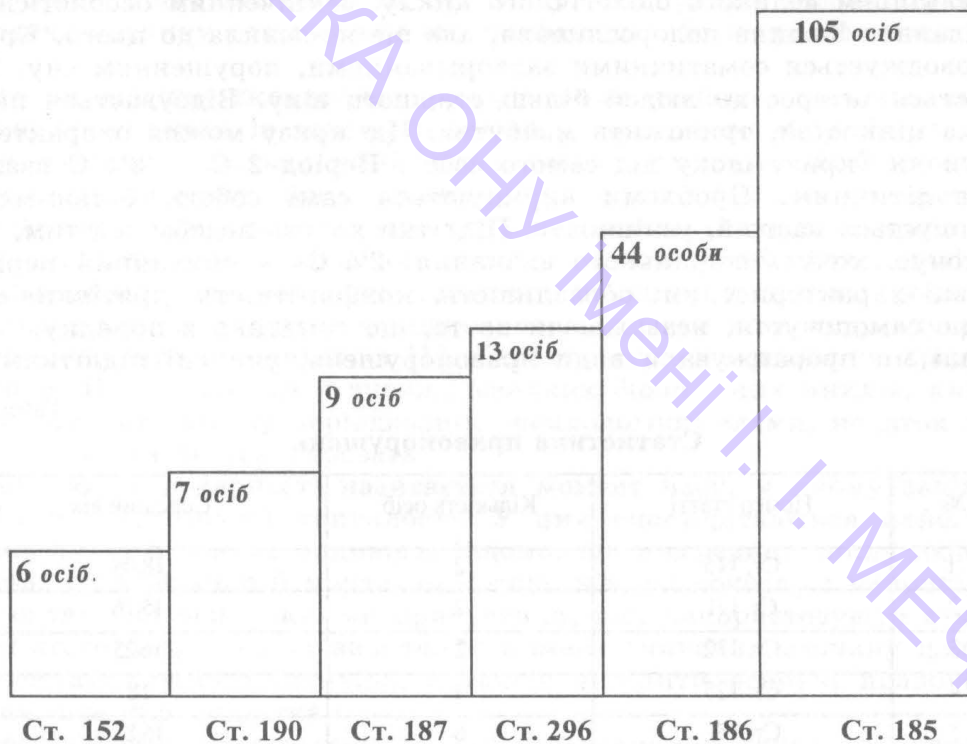

Рис. Діаграма кількісного розподілу правопорушень

Ст. 152 — зґвалтування. Ст. 190 — шахрайство.
 Ст. 296 — хуліганство. Ст. 187 — розбій.
 Ст. 186 — грабіж. Ст. 185 — крадіжка [5].

Структура злочинності неповнолітніх має свої особливості. Для неї характерне різке зростання кількості злочинів майнових і пов'язаних з насильством. "Питома вага зґвалтувань, розбоїв і грабежів по справах неповнолітніх утричі вища, ніж у структурі загальної злочинності. Крадіжки, грабежі, розбої та хуліганство складають 76 % усіх справ неповнолітніх із числа направлених до суду, а разом з убивствами, зґвалтуваннями і тяжкими тілесними ушкодженнями — 90 %" [2]. Ці дані абсолютно узгоджуються з даними нашого дослідження, хоча вони стосуються російських підлітків, а нашим контингентом стали підлітки українські.

Реклама забезпеченого способу життя, багаті будинки, машини, ресторани нерідко визначають коло потреб підлітка. Виникає бажання: "Я цього хочу". Однак ігнорується той факт, що підліток не може заробити на це грошей. Благополуччя потрібне негайно. І підліток йде на злочин.

Девіантна поведінка підлітків має спільні для всіх девіантних підлітків причини. Насамперед це протиріччя між потребами і можливостями їх задоволення. У термінології Р. Мертон це невідповідність між соціальними цінностями, устремліннями і соціально організованими засобами їх задоволення. Джерелом девіантної поведінки служить соціальна нерівність, нерівність можливостей, доступних людям, що належать до різних соціальних груп.

Можна дуже довго міркувати на тему факторів, які штовхають неповнолітніх на шлях злочину. Згадувати способи "неправильного" виховання, обвинувачувати школу, сім'ю і вулицю, вплив поганих компаній і т. ін. Так, усе це є складовими, що в сумі дають безліч можливих варіантів розвитку підлітка, як позитивних, так і негативних. І все-таки, враховуючи особливості й соціальну ситуацію, не можна забувати про третій, дуже немаловажний, а, можливо, й визначальний фактор — час. У слідчій і судовій практиці питання локалізації подій у часі дуже часто виявляються центральними.

У нашому дослідженні ми визначили середній вік, у якому підліток учиняє злочин. Спираючись на закони пережитого часу, виділили віковий період для середньогрупового суб'єкта, що знаходиться між 2 С и 2 ¼ С. Якщо підліток учинив злочин, то він повинен бути покараний. Але, можливо, варто враховувати при визначенні покарання те, що в момент виділеної нами кризи підлітку дуже складно володіти собою й утриматися від помилкового кроку.

Саме з метою профілактики злочинів психологам варто звернути увагу на наведені нами дані, використовуючи метод хронометричної проби Б. Й. Цуканова і розроблену ним циклоїдну модель переживання часу [1]. Для кожного підлітка за цим методом можливо визначити особисто його точку сингулярності під час підліткової кризи. Це дасть можливість знати, у який момент варто посилити увагу і вжити потрібних заходів щодо підлітка, який саме зараз знаходиться в моменті сингулярності й може зробити все, що завгодно. Близько 85 % рецидивістів свій перший злочин вчинили у віці до 18 років. Щоб реально скоротити відсоток підліткових злочинів, потрібно використовувати нові психологічні розробки і застосовувати їх, по можливості, саме для профілактики.

Література

1. Бауэр М., Фрайбергер Г., Гоуельбек Г., Кискер Г. Психотерапия. Психосоматика. Психиатрия. — Москва: Алемейа, 1999. — 57 с.
2. Васильев В. Л. Юридическая психология. — СПб.: Питер Ком, 1998. — 415 с.
3. Мещерякова Б. Г., Зинченко В. П. Большой психологический словарь. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2003. — 127 с.
4. Цуканов Б. И. Время в психике человека. — Одесса: Астропринт, 2000. — 220 с.
5. Кримінальний кодекс України. — Харків: Одиссей, 2003.

А. Ш. Коваль

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии.

ФАЗОВАЯ СИНГУЛЯРНОСТЬ И ДЕЛИНКВЕНТНЫЙ ПОДРОСТОК

Резюме

В этом исследовании выделен период фазовой сингулярности для среднегруппового делинквентного подростка, обозначена половая дифференциация и систематизированы количественные данные совершаемых правонарушений в подростковом возрасте. Исследование имеет значение для профилактики и снижения уровня подростковой преступности.

Ключевые слова: фазовая сингулярность, делинквентный подросток, период - С, преступление, фактор времени.

A. Koval

Odessa National University named I. I. Mechnikov

PHASE SINGULARITY AND DELINQUENT TEENAGER

Summary

In this investigation period of the phase singularity for middle-group delinquent teenager is emphasized, sexual differentiation is denoted, quantitative information of teenage is systematized. The investigation is of great importance for precaution and reduction of the level of teenagers delinquency.

Keywords: phase singularity, delinquent teenager, Period - C, crime, time factor.

УДК 159.923.3

О. І. Крошка, асист.

ОНУ ім. І. І. Мечникова,

кафедри диференціальної і експериментальної психології

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ І СПЕЦИФІКА СТАВЛЕННЯ
ОСОБИСТОСТІ ДО СЕБЕ**

Статтю присвячено проблемі дослідження самоствалення, яке є важливим аспектом психічного буття людини для адекватного розуміння особистості в цілому та самого процесу її самовизначення. Структура та специфіка ставлення особистості до себе і до власного "Я" впливають практично на всі аспекти поведінки людини, відіграють важливу роль в установленні міжособистісних взаємин.

Ключові слова: самосвідомість, самоствалення, самооцінка, образ "Я", емоційно-ціннісне ставлення до себе, зміст "Я".

Однією з важливих індивідуальних властивостей людини є її ставлення до самої себе, до власних вчинків, власної особистості. У самосвідомості проявляється складна сукупність психічних процесів і станів, за допомогою яких особистість відокремлює себе з оточуючого світу, формує власне бачення світу, змінює ставлення до власного минулого, теперішнього і майбутнього.

Можна зауважити, що існує велика різноманітність понять про самоствалення, у яких фіксується зміст цього феномена. Наукове вивчення самоствалення як самооцінки є традиційною психологічною проблемою і не виходить за межі точки зору дослідників із часів У. Джемса [2]. Але за цей час у психологічній науці накопичено велику кількість фактів, концепцій, уявлень та експериментальних даних, які пов'язані з самооцінкою як об'єктом психологічного аналізу. Терміни, які використовують науковці для означення самоствалення, часто свідчать про їхні теоретичні орієнтації. Це призводить до того, що деякі автори вважають симпатію основою самоствалення, інші наполягають на тому, що самоствалення — це, в першу чергу, усвідомлення власної цінності, яке висловлюється в почутті самоповаги.

На жаль, на сучасному рівні розвитку психології при розробленні теоретичних питань проблеми особистості далеко не завжди враховується сфера психологічних особливостей особистості, в яких відображається ставлення до себе. Мабуть, це відбувається в результаті складності і інтимності цього психологічного утворення і складності його об'єктивного дослідження. Чеснокова І. І. [11] вважає, що емоційно-ціннісне ставлення до себе виникає на основі переживань, які є необхідною умовою існування емоційно-ціннісного ставлення до себе, тому що саме через них усвідомлюється ціннісний сенс для особистості власних різних ставлень до себе, вони виступають своєрідним критерієм самоствалення.

Відокремлення самоствавлення як самостійного об'єкта психологічного аналізу відбувається шляхом відмежування в єдиному процесі самосвідомості двох аспектів: процесу отримання знань про себе і процесу самоствавлення. Це відмежування є в певному ступені науковою абстракцією, вважає С. Р. Пантелєєв [9], тому що складно відокремити знання про себе і ставлення до себе в рамках психологічної реальності. Спроба людини охарактеризувати себе містить той чи інший оцінювальний елемент, який опосередкований нормами, критеріями і цілями, уявленнями про рівень досягнень, моральними принципами, правилами поведінки тощо. Звідси обидва ці аспекти будують цілісну Я-концепцію, яка є сукупністю всіх уявлень індивіда про себе. Описуючу складову Я-концепції називають "образом "Я" або уявленням про себе. У визначенні аспекту, пов'язаного зі ставленням до себе, має місце термінологічна невизначеність. Це і самооцінка, і самоповага, і самоприйняття, і емоційно-ціннісне ставлення до себе, і просто самоствавлення. В англійській літературі використовуються такі терміни: self-regard (самоствавлення), self-esteem (самоповага, узагальнена самооцінка), self-feeling (самопочуття), self-love (любов до себе), self-respect (самоповага), self-acceptance (самоприйняття), self-attitude (самоствавлення, установка на себе), self-evaluation (публічна самооцінка) тощо.

Незважаючи на вказану термінологічну аморфність, існують невеликі відмінності в спробах теоретичного обґрунтування феномена самоствавлення. Але можна казати, що більшість сучасних досліджень виходить з уявлення про самоствавлення як про атитюд.

Наприклад, Куперсміт [6] називає самооцінкою ставлення індивіда про себе, яке формується поступово і проявляється як ступінь позитивного уявлення індивіда у власній самоцінності. На думку Розенберга [12], самооцінка відображає розвиток в індивіда почуття самоповаги, відчуття власної цінності і позитивного ставлення до всього того, що входить до сфери його "Я". Узагальнюючи уявлення про самооцінку, І. С. Кон [4] вважає, що вона "є загальним виміром "Я", який відображає міру прийняття або неприйняття індивідом самого себе, позитивне або негативне ставлення про себе, яке походить від сукупності окремих самооцінок".

Отже, відповідно до цих уявлень, будову самоствавлення можна відобразити наступним чином. Існує два рівні самоствавлення — рівень особистої самооцінки і рівень узагальненої самооцінки, причому основним принципом організації цих рівнів в єдину систему є інтеграція особистих самооцінок з урахуванням їхньої суб'єктивної значущості.

У ряді досліджень самоствавлення розглядається як своєрідна особистісна риса, яка мало змінюється від ситуації до ситуації і навіть від віку до віку. Але на підставі проведеного нами дослідження самоствавлення серед учнів старших класів та студентів перших курсів за допомогою опитувальника В. В. Століна [11] ми отримали результати, які свідчать, що самоствавлення, а саме його компоненти мають різні показники в різних вікових групах, а також, на нашу думку, змінюються залежно від соціальної ситуації, тобто рівень самоствавлення змінюється і відбуваються якісні зміни у структурі самоствавлення. Тому

ми отримали розбіжності між показниками компонентів самоствавлення старшокласників і студентів перших курсів. Це відбувається через виникнення головної проблемної ситуації в ранньому юнацькому віці — особистісне, життєве і професійне самовизначення. Більшість старшокласників бажає поступити до вищих навчальних закладів, тому вступ до нього — один із важливих життєвих кроків для минулих школярів. Результати проведеного нами дослідження відображено у рисунках.

Інтегральне позитивне самоствавлення

Рис. 1. Інтегральне позитивне самоствавлення

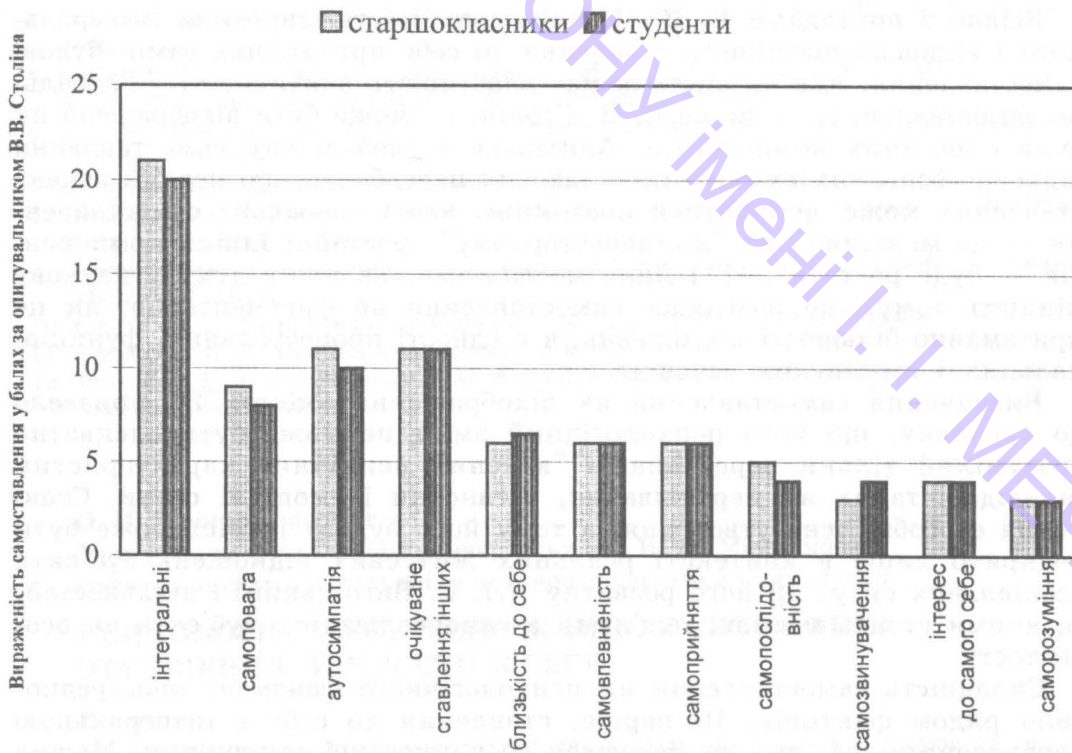

Рис. 2. Розбіжності самоствавлення та його компонентів у старшокласників та студентів

Отже, соціальна ситуація розвитку і опосередковані нею мотиви провідних діяльностей, на наш погляд, впливають на будову і зміст самоставлення.

Аналізуючи літературу за даною проблемою, ми дійшли висновку, що існує певне узагальнене самоставлення, яке є цілісним, одномірним і універсальним утворенням, яке інтегрується певним чином з особистих самооцінок і відображає ступінь позитивного ставлення індивіда до власного ставлення про себе.

На нашу думку, найбільш вдалою в рамках проблеми дослідження самоставлення на цей час у вітчизняній психології є концепція самосвідомості, запропонована В. В. Століним [11]. Загальні уявлення про самопізнання і самоставлення, які розвиваються в руслі даної концепції, спираються на ідеї А. Н. Леонтьєва [7] про діяльність, свідомість і особистість, і в першу чергу, на уявлення про особистісний зміст як одну з основних "складових свідомості".

Самоставлення має компонентну будову і містить у собі когнітивний, емоційний і конативний компоненти; має чотири виміри — біологічний, часовий, психологічний і соціальний; самоставлення виконує такі функції: функцію "дзеркала", функцію самовираження, функцію зберігання внутрішньої стабільності і континуальності "Я", функцію саморегуляції і самоконтролю, функція психологічного захисту і функцію інтракомунікації, відповідно до моделі побудови самоставлення Н. І. Сарджвеладзе [10].

Згідно з поглядами В. В. Століна можливість існування інтегрального і відносно постійного ставлення до себе притаманна самій будові самоставлення, яке як система має властивість адитивності. "Глобальне самоставлення, — пише В. В. Столін, — може бути відображено як сума емоційних компонентів. Адитивність глобального самоставлення відносно основних емоційних складових передбачає, що певний аспект ставлення може залишатися постійним, але і глобальне самоставлення — це можливо при "компенсаторному" зростанні інших компонентів — буде рости". [11] Дана модель має, на нашу думку, наукову цінність тому, що розглядає самоставлення не фрагментарно, як це притаманно більшості досліджень, а в єдності процесуальних, функціональних і змістовних аспектів.

Визначення самоставлення як відображення змісту "Я" призвело до висновку, що його психологічний зміст не може бути адекватно зрозумілий тільки через аналіз "власних психічних характеристик індивіда", таких як переживання, установки і емоційні стани. Ставлення є особистісне утворення, а тому його будову і зміст може бути розкрито лише в контексті реальних життєвих відношень суб'єкта "соціальних ситуацій його розвитку" (Л. С. Виготський) і діяльностей, за якими стоять мотиви, пов'язані з самореалізацією суб'єкта як особистості.

Складність самоставлення як психологічного феномена опосередковано рядом факторів. По-перше, ставлення до себе є інтегральною характеристикою, яка не зводиться до конкретної самооцінки. Можна сказати, що ставлення до себе є найбільш інтегральним особистісним змістом, тобто розкриття змісту самого себе можливе в аспекті влас-

них найбільш значимих діяльностей. По-друге, позитивне ставлення до себе має настільки важливе значення, що не дивні випадки, коли людина уникає актуального усвідомлення негативного ставлення до себе або не хоче виказувати його перед сторонніми. По-третє, ставлення до себе, яке є компонентом самосвідомості і "образу Я", на думку В. В. Століна, пов'язано з процесами пізнання іншої людини і стосунків із нею.

Дослідження самоствавлення важливе як для адекватного розуміння особистості в цілому, так і для вирішення проблеми особистісного і професійного самовизначення, яка в останній час займає в психології вагомe місце. Готовність до самовизначення здебільшого залежить від того, як людина ставиться до себе і усвідомлює власні здібності і можливості. Структура та специфіка ставлення особистості до власного "Я" впливають практично на всі аспекти поведінки людини, відіграють важливу роль в установленні міжособистісних стосунків, у постановці і досягненні цілей, що опосередковує актуальність дослідження самоствавлення.

Література

1. Бернс Р. Развитие "Я-концепции" и воспитание. — М.: Изд-во Педагогика, 1986. — 421 с.
2. Джеймс В. Психология. — М., 1991.
3. Дзянова З. В., Щеголева Т. М. Самосознание личности. — Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1993. — 56 с.
4. Кон И. С. Психология старшеклассника. — М.: Просвещение, 1982. — 207 с.
5. Кон И. С. Социология личности. — М.: Политиздат, 1967. — 389 с.
6. Кун М., Макпартланд Т. Кто Я? // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. — М., 1984.
7. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.
8. Пантилев С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. — 110 с.
9. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. — Тбилиси: "Мецниба", 1989.
10. Столин В. В. Самосознание личности — М.: Изд-во МГУ, 1983. — 286 с.
11. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии. — М., 1981.
12. Rosenberg F. R. and Simmons R. G. Sex differences in the self-concept in adolescence. — "Sex roles", vol. 1, 1975.

О. И. Крошка, ассист.

Одесского национального университета им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ И СПЕЦИФИКА ОТНОШЕНИЯ ЛИЧНОСТИ К СЕБЕ

Резюме

Статья посвящена проблеме исследования самоотношения, которое важно для адекватного понимания личности в целом и процесса самоопределения. Структура и специфика отношения к себе и к собственному "Я" влияют практически на все

аспекты поведения человека, играют важную роль в установлении межличностных отношений.

Ключевые слова: самосознание, самоотношение, самооценка, образ "Я", эмоционально-ценностное отношение к себе, смысл "Я".

O. Kroshka

Odessa I. I. Mechnikov National University

THE PSYCHOLOGICAL CONTENT AND DIFFERENCE OF SELF-ATTITUDE

Summary

The article is devoted to the problem of investigation of self-attitude, which is important for adequate understanding of personality in whole and the process of self-determination. The specific structure of the self-attitude acts an important role in professional and fundamental self-determination and in ascertainment of private life.

Keywords: self-attitude, self-determination, self-appraisal, concept of "I", emotional-valued self-attitude, sense of "I".

УДК 159.953

Т. І. Маліненко

Відділ науки і вищої освіти

Донецької обласної державної адміністрації

ПСИХОЛОГІЧНІ БАР'ЄРИ ПРИ ВИКОРИСТАННІ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УМОВАХ ВУЗУ

Викладаються проблеми та шляхи подолання психологічних бар'єрів при реалізації інноваційних технологій у сучасному вузі. Результати досліджень указують на необхідність раціонального ставлення до інноваційних перетворень в освітянській діяльності вищої школи і підтримки цього явища з боку державних і освітянських структур.

Ключові слова: психологічні бар'єри, інноваційні технології, гуманітарний підхід, психогенне середовище.

Актуальність проблеми. Устремління з авторитарного минулого у вільну європейську освіту зобов'язує до відродження, а нерідко і знаходження нових гуманітарних цінностей із пріоритетами індивідуального підходу до особистості студента і викладача як учасників єдиного процесу навчання, урахування їхніх прав і обов'язків, визнання індивідуальної відповідальності за результати навчання, самостійного пошуку роботи за спеціальністю, що стає дедалі більш проблематичним в умовах конкуренції на ринку праці і професій.

Останнє особливо гостро потребує реформ в освіті, які почалися зі зміни програм, їх гуманізації, модернізації засобів і методів навчання, відродження моральних цінностей, свободи вибору і відповідальності за процес і результати освіти, що дедалі більш стають критерієм рівня оцінки і затребування з боку роботодавців.

Найважливішим проявом перебудови вітчизняної освіти стало створення альтернативних вузів із недержавною формою власності, що склали на цей час реальну конкуренцію вузам державного сектора, будучи новим стимулом до інновацій у системі освіти України. Екстремальні умови конкуруючого співіснування поставили вузи недержавної форми власності на межу виживання, що спонукало адміністрацію і педагогічний колектив ряду таких вузів шукати своє місце, засоби і способи оптимізації навчального процесу для підготовки фахівців нового типу, затребуваних до нового життя. Тому прагнення до інновацій у приватних вузах скоріше продиктовано необхідністю вижити в надзвичайних ситуаціях, ніж устремлінням до європейських цінностей, хоча в підсумку ці обидва мотиви цілком взаємозумовлені.

Результати наукових досліджень Е. Роджерса і Ф. Шумейкера щодо поширення інновацій [8] і розподілу людей за їхнім ставленням до інновацій [9], свідчать про те, що найбільш висока питома вага (34 %) припадає на осіб, які швидше і пізніше прийняли іннова-

ції (34 %). Кількість осіб, які не поспішають прийняти інновації, склала 16 %, а тих, хто прийняв інновації першими, — 13,5 %. Ініціаторами інновацій виявилися тільки 2,5 % індивідів. При цьому було встановлено і соціально-психологічний статус людей стосовно інновацій. Так першими, хто реалізує інновації, є їх творці. Це, як правило, освічені, підприємливі і часто добре забезпечені люди. За ними йдуть ті, хто швидко приймають інновації — особи, які володіють тими ж характеристиками, але, як правило, дещо менш ініціативні. Потім інновації приймаються більшістю і, нарешті, лишається група відстаючих — консерваторів, що тримаються колишніх традицій.

Згідно з Р. Бішопом [1] в інноваціях також варто виділити три етапи.

На першому — не тільки автор ідеї (проекту), але й багато учасників інноваційного процесу схильні переоцінювати як ефективність пропозиції, так і діапазон (масштаб) сфери її застосування. На другому — новій ідеї надається значення більше, ніж вона на те заслуговує. Із часом з'ясовуються певні технічні труднощі стосовно практичної реалізації пропозиції в конкретних умовах даного об'єкта впровадження. Довіра до пропозиції частково або навіть цілком утрачається, виникає більше скептицизму, ніж оптимізму й ентузіазму. На третьому етапі — окремі технічні труднощі вдається перебороти і з'ясувати, що інноваційна пропозиція прийнятна, але застосовується не завжди, а в конкретних умовах.

Найважливішими з умов підвищення ефективності реалізації інноваційних технологій в умовах вузу є їх наукове психолого-педагогічне обґрунтування і наявність викладачів, зацікавлених у новотворах і здатних їх впровадити.

Було встановлено, що зміна кадрового складу в організаціях може призвести до інновацій у тому випадку, коли наймають творчо мислячих працівників. Як вважає Р. Девіс, єдино важливим фактором, що обумовлював різницю між прогресивними, схильними до інновацій і консервативними коледжами гуманітарного профілю, була різниця в політиці наймання. У прогресивному коледжі підбір нових викладачів здійснювався на основі вивчення ступеня їх знайомства з новими методами і технологіями навчання. Однак часта зміна викладацького складу може перешкоджати процесу впровадження інновацій. У. Мітчелл установив, що сталість кадрового складу, що займається інноваціями, підвищує імовірність їх тривалого і стійкого застосування. Коли вищі керівники університету виходили на пенсію, разом із ними зникали й ті інновації, здійсненню і поширенню яких вони сприяли [7, с. 149].

Особливістю гуманітарного підходу до проектування інноваційних технологій в освіті є те що увага приділяється не тільки навчальній процедурі, але й набагато більш значущому — живим людям і взаєминам, що складаються між ними [3].

На думку В. Г. Кременя, освітні інноваційні технології повинні містити такий організаційно-змістовний потенціал, при якому підрастаюча особистість відчувала б єдність навчання і щоденного життя,

включеність внутрішніх переживань і духовних поривів у контекст своїх реальних справ [6, с. 4].

Найважливішими цінностями інноваційного навчального процесу стають: необхідність залучення учнівської молоді в процес самопізнання і професійного самовизначення, символами якого є свобода — вибір — відповідальність та індивідуальний підхід у навчанні. При цьому особливістю гуманізації освіти стає турбота про тілесне і моральне здоров'я фахівця, здатного і затребуваного новими умовами життєдіяльності [5].

Метою дослідження є обґрунтування й апробація такої системи факторів освітнього середовища, спрямованого на студента, яке б максимально сприяло гуманістично орієнтованій, інноваційній підготовці професійнокомпетентних, здорових і затребуваних особистостей до роботи в умовах конкуренції праці та професій.

Предметом досліджень виступають можливості, передумови і механізми розвивальної ефективності інноваційних умов психогенного середовища.

Найважливішими завданнями в моніторингу освітньо-виховного процесу є:

- 1) засвоєння принципу "свобода — вибір — відповідальність" як основи гуманізації і корпоративно відповідальної взаємозалежності учасників навчального процесу;
- 2) здійснення профорієнтації "на себе" (від школи), пролонгованого опанування професії (у процесі навчання), і "від себе" (на роботодавця) як процесу безупинного професійного самовизначення особистості;
- 3) психосоматична діагностика, соціальна інтегрованість у лонгітюдному процесі всього періоду навчання;
- 4) забезпечення освітньо-оздоровчого процесу впродовж усього періоду навчання;
- 5) психосоматична корекція і самокорекція поведінки мотивованих студентів і випускників вузу.

Гіпотетично дотримання мотивованого навчання, оздоровлення і його зміцнення сприятимуть формуванню професійно компетентних і здорових фахівців нової генерації.

Результати досліджень і досвід інноваційних перетворень у системі вищої вітчизняної освіти свідчать про існування психологічних бар'єрів і заходів для їх попередження і подолання (табл. 1) [5].

У практиці конструкторсько-технологічної діяльності, на думку В. Штейнберга, існують особливості освоєння інноваційних технологій, які можна подати у вигляді графіка зміни їхньої результативності (рис. 1). Він являє собою плавно наростаючу лінію, що складається з 4-х ділянок: перший — ділянка подолання психологічних бар'єрів і повільного наростання результатів, другий — спрацювання успіху, третій — нагромадження результатів проектування і четвертий — освоєння інновації і розвиток професійної творчості [11, с. 17].

Поданий графік показує, що до того, як переборені психологічні бар'єри й отримані перші результати, початкові очікування вгасають,

зростає недовіра до технології і лише потім, у міру її освоєння, інтерес до інновації відновлюється і фіксується на певному рівні, "підживлюючись" результатами успішних експериментів.

Таблиця 1

Можливі психологічні бар'єри при застосуванні інноваційних технологій в умовах вузу

Психологічний бар'єр	Його сутність	Заходи для його попередження і подолання
Марки	Невпевненість окремих викладачів у реальних можливостях свого вузу	Проведення оцінки і самоаналізу показників за конкретними розділами діяльності структурного підрозділу вузу напередодні інновацій, запрошення і проведення консультацій з авторами інноваційної технології, ознайомлення з отриманими результатами колег по роботі в даному підрозділі вузу.
«Шеф»	Невіра викладачів в організаторські, професійні й інші здібності керівників структурних підрозділів вузу, де передбачається застосування інноваційних технологій	Рациональний підбір кадрів на конкурсній основі, розміщення і ротация керівних кадрів, проведення підготовчої роботи з резервом на керівні кадри в даному вузі.
Зміни місця роботи	Окремі викладачі в процесі освоєння інноваційних технологій бояться змінити місце роботи, скорочення штатів і т.п.	Проведення попередньої роз'яснювальної роботи і підготовки викладачів до використання інноваційних технологій, консультацій психолога.
Рекорду	Невпевненість викладачів у тому, що найближчим часом будуть досягнуті певні результати в процесі інноваційної діяльності	Роз'яснювальна робота на різних етапах (стадіях) використання інноваційних технологій, консультація психолога.
Партнера	Невпевненість у силах колег і острах нових завдань через нездатність окремих працівників вирішувати поставлені задачі при використанні інноваційних технологій	Застосування раціональних форм і методів організації навчального процесу, адекватний підбір і формування робочих груп, психологічне тестування, консультація психолога.
Винагороди	Інноваційні технології можуть викликати в окремих викладачів почуття остраху за недостатню оплату результатів своєї інноваційної праці	Диференційована система оплати праці науково-педагогічних працівників з урахуванням її кількості та її якості для стимуляції інноваційної діяльності.

Закінчення таблиці 1

Психологічний бар'єр	Його сутність	Заходи для його попередження і подолання
Компенсації	Відсутність переконаності викладачів у тому, що їхні додаткові зусилля і робота в процесі інноваційної діяльності матимуть компенсацію у вигляді винагороди (заохочення)	Удосконалювання системи морального і матеріального заохочення, використання модульно-рейтингової оцінки діяльності професорсько-викладацького складу.
Некомпетентності	Невпевненість окремих викладачів у тому, що при використанні інноваційних технологій вони успішно виконають роботу.	Ознайомлення працівників із метою і завданнями інноваційних технологій, проведення їх попереднього навчання і підготовки.
Ідилії	Окремі викладачі вважають, що вони вже багато чого досягли і не зобов'язані докладати зусиль щодо подальшого удосконалення своїх знань, умінь і навичок	Рациональний підбір і розміщення науково-педагогічних кадрів, попереднє ознайомлення їх зі змістом, метою і завданнями інноваційних технологій.
Навички, звички, традиції	Прагнення в силу консерватизму й інших причин працювати по-старому у звичних умовах	Ознайомлення працівників із метою і завданнями інновацій, попереднє їх навчання і підготовка.
«Соціально-го затишку»	Острах окремих науково-педагогічних працівників зміни колективу	Рациональний підбір, формування робочих груп і розміщення кадрів на різних етапах (стадіях) використання інноваційної технології.
Збільшення психофізіологічного навантаження	Обмеження кола своїх обов'язків через острах збільшення психофізіологічного навантаження на різних етапах (стадіях) використання інноваційних технологій	Проведення попередньої роз'яснювальної роботи з викладачами, психофізіологічна оптимізація праці в процесі використання інноваційних технологій у вузі.

Тривалість етапів освоєння технології, з урахуванням виходу викладача на режим стабільного освоєння інновації, становить приблизно один-два навчальні роки.

У підвищенні ефективності інноваційної діяльності велике значення має використання досвіду в галузі організації праці й керування, форм і методів роботи з профілактики та подолання психологічних бар'єрів на різних етапах (стадіях) інновації [5].

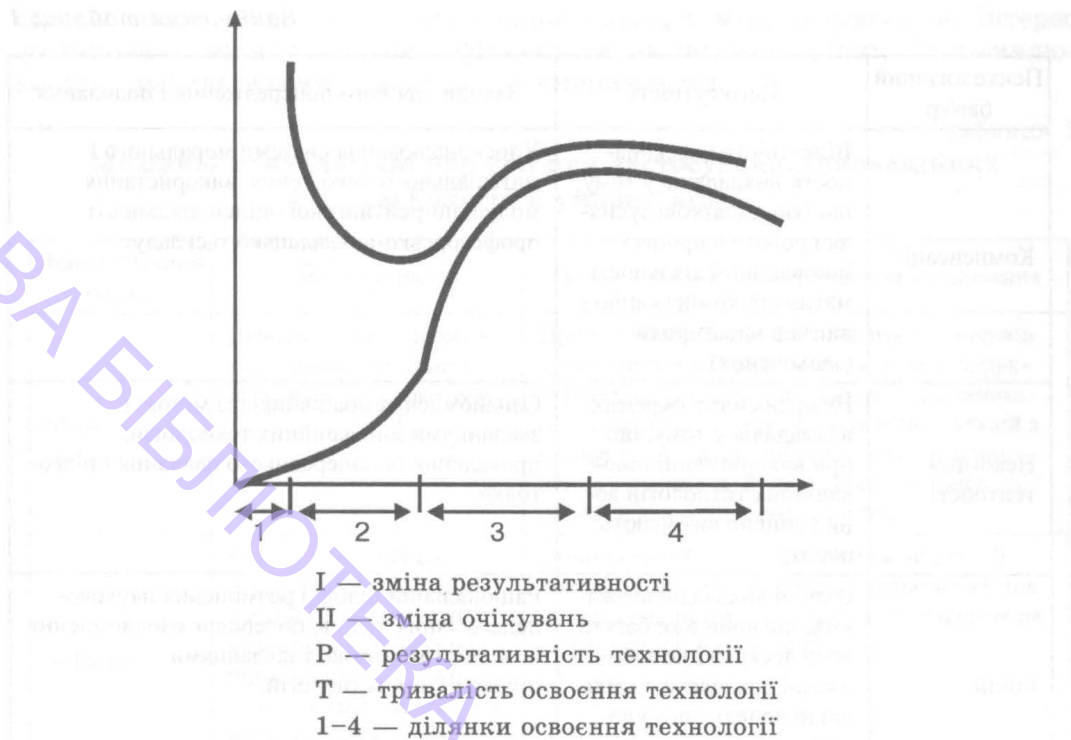

Рис. 1. Динаміка освоєння і зміни результативності інноваційної технології

Результативність використання інноваційних технологій у сфері освіти (P_{it}) можна виразити в такий спосіб:

$$P_{it} = f(C_i, \Pi_i, K_i, T_n, T_c, M_n, \Gamma_i, \Pi_6) \quad (1)$$

де C_i — інноваційне освітнє середовище у вузі;

Π_i — інноваційне поведіння учасників освітнього процесу;

K_i — інноваційна культура викладача і студента;

T_n — творчий потенціал викладача;

T_c — творчий потенціал студента;

M_n — методологічні принципи інноваційних технологій;

Γ_i — готовність викладачів і студентів до використання інноваційних технологій;

Π_6 — усунення психологічних бар'єрів в інноваційній діяльності.

Виходячи з наведеної функції, умовою підвищення результативності використання інноваційних технологій у сучасному вузі варто вважати оптимізацію всіх восьми основних параметрів. При цьому забезпечення гуманізації у сфері освіти на основі використання інноваційних технологій може бути досягнуте шляхом реалізації принципу гуманності стосовно цілей, способів, засобів впливу для досягнення поставлених цілей, що можна виразити таким чином [2, с. 53]:

$$\Pi_r = \Gamma_c \wedge \Gamma_s \wedge \Gamma_R \wedge \Gamma_w, \quad (2)$$

де Π_r — принцип гуманності;

Γ_c — гуманність цілей освітньої діяльності;

Γ_c — гуманність способів досягнення цілей;

Γ_R — гуманність засобів досягнення цілей;

Γ_w — гуманність здійснюваних впливів;

Λ — і — знак операцій математичної логіки.

Для керування результативністю інноваційних технологій в освітній діяльності необхідно розділити сам процес керування на послідовно виконувані окремі дії й операції, які можна розглядати як підпроцеси керування. Очевидно, що в процес керування ввійдуть операції визначення і вибору мети, необхідні і достатні способи, засоби впливу для досягнення мети, операції контролю, регулювання ходу і реєстрації самого факту досягнення мети. З іншого боку, сучасний процес керування можна подати у вигляді наступних основних підпроцесів: прогнозування цілей, способів впливу і засобів досягнення цілей; прийняття рішень про цілі, способи, впливи і засоби досягнення цілей; контроль і регулювання досягнення прийнятих цілей за допомогою необхідних, достатніх і ефективних способів, засобів і впливів. Логічно виразити так:

$$Y_n = (P_r \wedge P_l \wedge P_R \wedge K_R), \quad (3)$$

де Y_n — керування інноваційними технологіями;

P_r — підпроцес прогнозування параметрів інноваційних технологій;

P_l — підпроцес планування інноваційної діяльності;

P_R — підпроцес прийняття управлінських рішень;

K_R — підпроцес контролю і регулювання показників інноваційної діяльності.

Отже, у даному випадку загальний процес керування інноваційними технологіями можна розглядати як єдність, розходження, взаємозв'язок і відносну самостійність чотирьох підпроцесів керування, наявність яких підтверджується багаторічною практикою і досвідом сучасного керування. При цьому, диференціація керування виявляється в розвитку чотирьох підпроцесів керування, а їхня інтеграція відбувається у формі утворення єдиного загального процесу керування.

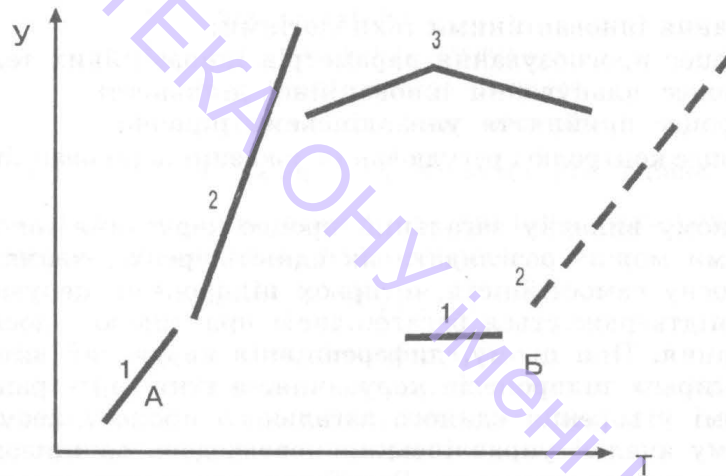
У системному аналізі управлінських нововведень важливою є сама реакція людини на нововведення. Зарубіжні психологи вважають, що люди можуть інстинктивно опиратися інноваціям, навіть якщо останні мають певну користь [4, с. 32–37]. Такий опір веде до явної (звільнення з роботи, негативне ставлення до інновацій, конфронтація з керівництвом і колегами) чи прихованої протидії (нерішучість, повільність, зниження ретельності й інші).

В умовах діяльності сучасного вузу реалізація інноваційних програм і активізація інноваційних процесів можуть бути досягнуті шляхом створення належної інноваційної інфраструктури, у якій може бути передбачений спеціальний інноваційний відділ вищого навчального закладу, що не тільки бере участь у створенні, нагромадженні і тиражуванні нових освітніх технологій, але й водночас є навчально-методичним центром, що надає необхідні консультації учасникам інноваційного процесу.

Інноваційний відділ спроможний, з одного боку, підвищити ефективність реалізації інноваційних технологій у рамках даного вищого

навчального закладу, з іншого боку — налагодити партнерські взаємини між різними вузами (національними, державними, приватними, економічними, гуманітарними, правовими і т. п.) для здійснення обміну банком інформації про інноваційні технології, створення духу корпоративних відносин при реалізації технології дистанційного навчання, розвитку творчих взаємин при реалізації технології дистанційного навчання, здійснення спільних освітніх і науково-дослідних проектів у сфері інноваційної діяльності.

Створення подібної інфраструктури забезпечення інноваційної діяльності в умовах вищого навчального закладу здатне забезпечити наступні функції: організаційну, навчально-методичну, консультаційну, експертну; функції контролю, координації, управління, інтеграції та прогнозування. Їх системна реалізація є основою вдосконалювання інноваційних технологій у сфері освіти, підвищення педагогічної майстерності, формування стійких умінь і навичок професорсько-викладацького складу. Напрямки вдосконалювання реалізації інноваційних технологій можуть бути подані на основі теорії розвитку систем (рис. 2).

У — показники, що характеризують розвиток системи;
Т — час, протягом якого відбувається розвиток системи;
А — стара, Б — нова система; 1–3 — етапи розвитку системи.

Рис. 2. S-подібна крива розвитку системи

У розвитку систем, що підкоряються закону S-подібного розвитку, можна виділити три основні етапи: "народження" і "дитинство", період інтенсивного розвитку — "зрілість", "старість" і "смерть" [10, с. 67].

Виходячи зі змісту й особливостей розвитку систем, удосконалення можливе, якщо її основний елемент (підсистема) перебуває на 1 чи 2 етапі розвитку. Внесення яких-небудь змін на 3 етапі розвитку системи є безглуздом, тому що система (підсистема) "умирає" і необхідно створювати або розвивати нову, аналогічну за своїми функціями. У практичній же діяльності дуже часто багато організаторів і керів-

ників починають "перебудовувати" те, що вже неможливо перебудувати [10, с. 68].

Для реального вдосконалення системи або окремих її елементів (підсистем) необхідно визначити, на якому етапі розвитку вони перебувають. Так на 1 етапі нова система є дуже примітивною, має масу недоліків, в основному розвивається творчою групою ентузіастів, основна ж маса людей її не приймає. Однією з причин низької ефективності нової системи на цьому етапі є протиріччя між змістом і формою. Для другого етапу розвитку системи характерна певна зацікавленість у ній індивідів, здатна витіснити застарілі форми, сприяти виникненню безлічі їх нових модифікацій. На цьому етапі розвиваються головні характеристики системи. Однак можливе й настання моменту уповільнення та зупинки їх розвитку. Третій етап розвитку системи характеризується тим, що головні її параметри стабілізуються. Це досягається на тлі різкого збільшення складності і підвищення наукоємності системи. Для даного етапу характерне досягнення максимальних значень окремих або всіх головних показників розвитку системи.

При використанні інноваційних технологій в умовах вищої школи їхня проблематика безпосередньо оперує не тільки термінологією загальної теорії управління й ефективності, але і ґрунтується на сучасному методологічному апараті психології, педагогіки, соціології, проектування складних систем, теорії автоматизованих систем управління, досягненнях інших наукових дисциплін, що і здійснюється в ряді вузів України [5].

Висновки

1. Найвне проблемне поле інноваційної освіти вказує на необхідність формування і впровадження в практику діяльності вищих навчальних закладів культури і методології полікритеріальної постановки і рішення інноваційних задач.

2. Метою інноваційного навчання є спонука до розвитку особистості, зокрема різних форм мислення в процесі засвоєння знань і оволодіння професійними навичками майбутньої самостійної діяльності.

При такому підході педагог займає активну індивідуально-орієнтовану позицію з переважанням організаційної і стимулюючої функцій консультанта, демократичним стилем поведінки, підтримкою ініціатив студентів, настановою на партнерство, солідарність, спільну діяльність, індивідуальну допомогу, орієнтацією студентів на самостійне вирішення творчих і продуктивних задач, що визначають сутність і мотиви вибору знань у рамках майбутньої професії.

3. Методологічні принципи інноваційних технологій у сфері освіти мають багатоцільову суб'єкт-суб'єктну спрямованість і передбачають використання інтерактивних форм і методів свідомого включення особистості в навчальний процес, створення творчої атмосфери в періоди навчальної і позанавчальної діяльності, розвиток мотивів і стимулів успішного навчання з урахуванням індивідуально-типологічних властивостей особистості студента, використання диференційованих форм

і методів навчання, виявлення можливостей змісту навчального матеріалу для посилення його орієнтації на формування творчої особистості майбутнього фахівця. При такому підході студент розглядається як суб'єкт педагогічної взаємодії й активний учасник комунікативного діалогу і дискусії з викладачем. Реалізація інтелектуального потенціалу і забезпечення успішності навчання передбачають гнучкість і можливу корекцію навчально-виховного процесу в умовах використання інноваційних технологій на основі проведення психолого-педагогічних діагностико-корекційних досліджень особистості студента.

4. Підвищення ефективності впровадження інноваційних технологій навчання в сучасному вузі можливо шляхом використання форм, методів і функцій самоменджменту учасників освітнього процесу, що передбачає досягнення мети на оптимальній основі із застосуванням випробуваних у практичній діяльності прийомів роботи; створення відповідної інфраструктури у вигляді окремого підрозділу (інноваційного відділу), що виконує організаційні, методичні, консультаційні, координаційні, управлінські і контролюючі функції; здійснення науково обґрунтованого підбору технологій навчання, сумісних із можливостями людської психіки; налагодження ефективної взаємодії всіх учасників освітнього процесу по вертикалі і горизонталі вищого навчального закладу; використання форм і методів морального і матеріального стимулювання в реалізації інноваційних технологій; поточного і перспективного планування інноваційної діяльності.

5. Установлена характеристика основних психологічних бар'єрів, що перешкоджають ефективному застосуванню інноваційних технологій у сучасному вузі, розроблені заходи для подолання і попередження психологічних бар'єрів, що включають раціональний підбір, формування робочих творчих груп викладачів, розміщення кадрів, проведення консультативної роботи психолога, створення належного інноваційного середовища і формування інноваційної культури поведінки учасників освітнього процесу.

6. Результативність використання інноваційних технологій у сфері освіти розглядається як функція оптимізації інноваційної поведінки і культури учасників освітнього процесу, творчого потенціалу викладача і студента, їхньої готовності до використання інноваційних технологій, дотримання методологічних принципів, подолання й усунення психологічних бар'єрів в інноваційній діяльності на основі корпоративних цінностей відповідальної взаємозалежності.

Перспектива подальших досліджень полягає в поглибленому вивченні природи і причин психологічних бар'єрів, пошуку засобів подолання і забезпечення психогенного середовища в інноваційному процесі вищої школи.

Література

1. Бишоп Р. Колебание: Пер. с англ. / Под ред. Я. Г. Пановко. — Г.: Наука, 1986. — 192 с.
2. Бочаров М. К. Учителям географии об управлении. — Г.: Просвещение, 1978. — 128 с.
3. Братченко С. А. Гуманитарная экспертиза образования: условия проведения // Школьные технологии. — 2001. — № 3. — С. 204–226.

4. Гребнев Э. Т. Управленческие нововведения. — Г.: Экономика, 1985. — 160 с.
5. *Инновационные технологии в гуманитарном вузе* / В. И. Носков, А. В. Кальянов, О. В. Мирошниченко и др.; Под ред. В. И. Носкова — Донецк: ООО "Лебедь", 2002. — С. 240–243.
6. Кремень В. Г. Предисловие. Психология на пересечении тысячелетий // Сборник научных работ участников П'ятих Костюківських читань: В 3 т. — К.: Гнозис, 1998. — Т. II. — С. 3–4.
7. Роджерс Э., Агарвала-Роджерс Р. Коммуникации в организациях: Пер. с англ. — М.: Экономика, 1980. — 176 с.
8. Ширяева В. А. Теория сильного мышления — учебный курс по ТРИЗ для старшеклассников // Школьные технологии. — 2001. — № 3. — С. 66–84.
9. Штейнберг В. Э. Практика конструкторско-технологической деятельности // Школьные технологии. — 2000. — № 6. — С. 16–27.
10. Rogers E. M., Shoemaker F. F. Communication of innovations. N. Y.: Free Press, 1971. — P. 211–219.
11. Tones K. Health promotion: Affective education and the personal development of young people // Health education in schools (2-nd edition) / David K. Williams T. (eds.) L.: Harper and Row, 1987. — P. 28–37.

Т. И. Малиненко

Отдел науки и высшего образования Донецкой облгосадминистрации

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ БАРЬЕРЫ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УСЛОВИЯХ ВУЗА

Резюме

Преподаются проблемы и пути преодоления психологических барьеров при реализации инновационных технологий в современном вузе. Результаты исследований указывают на необходимость рационального отношения к инновационным изменениям в образовательной деятельности высшей школы и поддержки этого явления со стороны государственных и образовательных структур.

Ключевые слова: психологические барьеры, инновационные технологии, гуманистический подход, психогенная среда.

T. Malinenko

Department of Science and Higher education of the Donetsk State Regional Authorities

PSYCHOLOGICAL BARRIERS ON USING THE INNOVATION TECHNOLOGIES UNDER HIGH SCHOOL CONDITIONS

Summary

The article deals with problems and ways of getting over the psychological barriers on realization the innovation technologies in the contemporary high school. The research results point to the necessity of the rational attitude to innovation transformations in the high school educational activity and support this phenomenon by the state and educational establishments.

Keywords: psychological barriers, innovation technologies, humanistic approach, psychogenic environment.

УДК 159.9:304.3:316.32

Ю. Я. Мединська, асп.Інститут експериментальних систем освіти
при Тернопільській академії народного господарства**МОЖЛИВОСТІ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИБИННО-ПСИХОЛОГІЧНИХ
ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕТНІЧНОГО МЕНТАЛІТЕТУ**

Стаття висвітлює принципи організації експериментального дослідження глибинно-психологічних особливостей українського менталітету, а також містить опис результатів та авторську інтерпретацію отриманих емпіричних даних. Актуальний експеримент організовано та проведено з метою перевірки авторської гіпотези щодо глибинно-психологічної детермінації ментальності етносу, висвітленої в інших публікаціях ("Чотири виміри міфу", "Колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету"). Етапи експерименту: а) застосування в процесі ампліфікації етнічно-специфічних (автентичних даному етносу) та етнічно-неспецифічних (іноетнічних) міфологем; б) подальша фіксація когнітивно-емоційних комплексів-реакцій при груповому опрацюванні названих тем. У результаті верифіковано тенденцію до акцептування автентичної та відкидання чужорідної символіки. Відтак, зроблено висновок про акцентування в етнічній міфології специфічних для даної спільноти проблем та інтерпретовано останні щодо українського етносу.

Ключові слова: колективне несвідоме, ментальність, етнос.

Постановка суспільної проблеми. Порівняно недавно перед українським пострадянським суспільством відкрились горизонти світової науки, з'явився доступ до теоретичної традиції, яка плідно розвивалась протягом минулого століття. За цей час кардинально змінено загальнонауковий та філософський світогляд, розгорнуто специфічний теоретичний дискурс у полі питань, котрі раніше були табуованими, оскільки викликали гострий спротив суспільної свідомості.

Однією з визначальних особливостей нового концептуального поля, на нашу думку, є певний теоретико-прикладний результат наукового поступу, котрий варто назвати "ревалідацією суб'єктивного". У термінології психоаналітичної концепції можна говорити про регресію наукової спільноти до архаїчних часів під впливом фрустрації, спричиненої неможливістю просунутись далі в розумінні людини звичними шляхами та методами. Як це і буває у ході психоаналітичної процедури, на даному рівні науковці стикнулись із давно відомим фактичним матеріалом, але по-новому зрозуміли його, збагнули глибину та багатство нових змістів, що криються "за словами": у художніх образах та міфологемах. Вчені почали відкривати смисл символів, зрозумівши, що це насправді знаки, котрі найбільш повно та водночас стисло виражають усі можливі аспекти значення того чи іншого психічного феномена. У науку повертається інтуїтивне, емоційне сприй-

няття, герменевтичне використання символів, прадавніх мотивів, абсурдної з точки зору здорового глузду мови снів та психозів для розуміння феномена Людини.

Відтак, поле наукової свідомості розширилось завдяки формуванню нової установки й асиміляції несвідомих переживань та інтуїтивних знань. Одним із вагомих результатів психологічних та культурологічних досліджень ХХ століття стало відкриття та дослідження феномена універсальності міфологічних мотивів (архетипічних структур), їхньої тотожності при відтворенні у світоглядних системах народів, віддалених між собою не лише у просторі, а й у часі.

Новий для нас концептуально-методологічний інструментарій, зокрема, юнґіанська теорія, дає змогу переосмислити проблеми української ментальності, проаналізувати давно відомі вади з точки зору їхнього глибинно-психологічного спричинення, дослідити відображення етнічно-специфічних рис у міфологічній системі українців та у сприйнятті носіями української ментальності чужорідних архетипічних мотивів.

Мета статті. Висвітлити принципи організації та результати проведення експериментального дослідження глибинно-психологічних особливостей етнічного менталітету. Інтерпретувати результати з урахуванням наукових даних щодо особливостей українського менталітету.

Авторська концепція. Погодження з висновками щодо універсальності міфологічних ідей, переконливо проілюстрованими фактичним матеріалом у роботах К. Г. Юнга, О. Ранка, М. Еліаде, М.-Л. фон Франц, Х. Дікманна [1, 4, 12, 13, 17, 19], не перешкоджає нам констатувати і той факт, що тотожність архетипічних комплексів є все ж таки відносною. Вони ідентичні за структурою та сутнісним змістом основних елементів, але при відтворенні тією чи іншою людською спільнотою характеризуються конкретним етнічно-специфічним аранжуванням, етнічно-автентичною розстановкою акцентів важливості, градації та змістовного наповнення оціночних шкал "добра" і "зла", про що йшлося у нашій статті "Чотири виміри міфу" [9]. У ході подальшого теоретичного пошуку нами було розроблено та доведено гіпотезу, згідно з якою етнічний менталітет можна розглядати як форму маніфестації глибинних рівнів психіки, а колективне несвідоме диференціювати на окремі рівні за ознакою етнічної специфічності / неспецифічності (універсальності) [8].

Задля емпіричної верифікації результатів проведено експеримент — організовано роботу тренінгово-терапевтичних груп, в якій використовувався метод ампліфікації (доповнення) групових тем етнічно-специфічними (слов'янськими) та етнічно-неспецифічними (австралійськими, єгипетськими та китайськими) міфологемами. Метою експерименту було вивчення емоційно-когнітивних комплексів-реакцій учасників на запропоновані для опрацювання міфологеми різного походження.

Сутнісний зміст. У трьох параграфах даної статті коротко висвітлено засади організації та дослідницькі можливості тренінгово-терапевтичної роботи з особами старшого віку. Подано емпіричні дані, зібрані в ході експерименту, а також запропоновано авторську інтерпретацію останніх.

Ключові слова. Тренінгово-терапевтична група, життєвий цикл, робочий альянс, міфологема, контент-аналіз, когнітивно-емоційні ком-

плекси-реакції акцептації, когнітивно-емоційні комплекси-реакції відкидання, материнський комплекс, бінарний архетип "Мати-Дитина".

§ 1. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПАРАМЕТРИ ЕКСПЕРИМЕНТУ

Основними параметрами проведеного психологічного експерименту є наступні умови: а) склад учасників; б) методи збору та аналізу інформації; в) використаний стимульний матеріал для дослідження когнітивно-емоційних комплексів-реакцій учасників. Зупинимось на кожному з них.

§ 1.1. Відбір учасників експерименту

Для вивчення особливостей етнічного менталітету вибрана така категорія носіїв менталітету, як особи старшого віку. Це рішення є не випадковим та логічно обґрунтованим у зв'язку з певними положеннями аналітичної психології, описаними К.Г. Юнгом у працях "Цілі психотерапії" [18], "Життєвий рубіж" [21], "Про психологію несвідомого" [22], котрі є принципово важливими для даної роботи і тому детально процитовані нижче:

"Основні психічні даності сильно змінюються протягом життя, настільки, що можна вести мову про психологію першої і другої половини життя. Як правило, життя молодого людини проходить під знаком загальної експансії, з досягненням зримих цілей, і її невроз базується, головним чином, на нерішучості або відступом перед труднощами. Натомість життя старіючої людини знаходиться під знаком закріплення досягнутого, його невроз базується на неадекватному збереженні юнацької установки. Як молодий невротик боїться життя, так старий відступає перед смертю. Те, що було для молодого нормальною метою, стає для старого невротичною перешкодою" [18, с. 252].

"Для молодого людини... надзвичайно важливо сформувати своє свідоме Я активним і діяльним, тобто виховати волю... Але все цілком інакше для людини у другій половині життя. Їй більше не потрібно виховувати волю — швидше, щоб зрозуміти сенс свого індивідуального життя, потрібен досвід власної сутності. Соціальна корисність вже не така бажана, як раніше. Людина сприймає свою соціально не потрібну творчу діяльність і як роботу над собою, і як особисте благо" [18, с. 263].

"Ми вступаємо у другу половину життя вкрай не підготованими; і навіть гірше — ми робимо це, перебуваючи під впливом наших попередніх істин і ідеалів. Ми не можемо прожити вечір життя за тією ж схемою, що й ранок" [21, с. 214].

Власне тому природно буде розраховувати на більшу ймовірність появи архетипічних змістів під час роботи із старшими людьми, аніж із молодими, що, з огляду на мету дослідження, має важливе значення. Якщо час зрілості у життєвому циклі людини є поворотною точкою і з необхідністю відсуває на другий план питання стосунку із зовнішнім світом на користь пізнання власної душі, то доцільно буде сконцентрувати увагу та докласти зусилля в спілкуванні з особами "післяполудневого", за К. Г. Юнгом, віку.

§ 1.2. Метод збору та аналізу інформації

Як зазначено вище, експериментальною лабораторією у нашому дослідженні стали тренінгово-терапевтичні групи. Переваги такого методу полягають у значній економії часу порівняно з більш глибинним, але довготривалим методом індивідуальної психотерапевтичної роботи. Натомість збір інформації через анкетування, тестування чи одноразову індивідуальну бесіду відкинуті нами з двох причин:

а) практичної — когнітивно-емоційні комплекси-реакції, зміст котрих розглядався нами як маркер акцептації / відкидання архитипічних змістів, можуть виникнути найбільш повно та неформально тільки за умов встановлення тривалого й довірливого стосунку між дослідником та учасниками експерименту. Мова йде про створення робочого альянсу та підтримку терапевтичної регресії в учасників, що можна реалізувати лише в умовах психотерапевтичної взаємодії;

б) етичної — на нашу думку, учасники будь-якого експерименту в галузі психологічних наук не повинні бути простим інструментом отримання інформації, ані об'єктом дослідження. Включені у дослідницьку роботу як її суб'єкти, учасники груп отримують можливість для особистого росту, використовуючи її в міру власної готовності до змін.

Для дослідження реакцій тренінгово-терапевтичної групи на символіку різних за походженням міфологем нами послідовно використано методи експерименту та подальшого контент-аналізу отриманих даних. Для проведення контент-аналізу генерованого групою психічного матеріалу за згодою учасників під час заняття та після нього заповнювалися протоколи зустрічей, де особлива увага приділялась фіксації використаних міфологем та реакцій групи на них. Нами проаналізовано 120 таких протоколів. Основними смисловими одиницями контент-аналізу стали зафіксовані емоційно-когнітивні комплекси-реакції. Згідно з робочою гіпотезою відслідковувались два узагальнені типи реакцій групи: акцептація та відкидання (неможливість акцептації). Розшифрування змісту кожного типу реакції подано нижче, у класифікаторі контент-аналізу (Таблиця 1):

Таблиця 1

Класифікатор контент-аналізу

Код реакції	Тип реакції акцептації	Код реакції	Тип реакції відкидання
A1	Позитивна оцінка групою міфологеми (позитивний аналіз) на фоні помірно вираженої позитивної емоційної реакції	HA1	Негативна оцінка групою міфологеми (критичний аналіз) на фоні помірно вираженої негативної емоційної реакції
A2	Продуктивне фантазування, розвивання запропонованої теми (часом після паузи різної тривалості)	HA2	Мовчазна пауза, неможливість розвинути тему навіть при підтримці з боку ведучого

Закінчення таблиці 1

Код реакції	Тип реакції акцептації	Код реакції	Тип реакції відкидання
A3	Знаходження учасниками паралелей у власному життєвому досвіді до міфологічних мотивів	HA3	Нерозуміння, перепитування (не менше 3-х уточнюючих запитань) та неможливість когнітивної інтеграції запропонованого образу
A4	Виражена позитивна емоційна реакція (загальне піднесення, активізація обговорення, інсайт)	HA4	Різке емоційне неприйняття (протест, обурення)
		HA5	Знецінення через висміювання
		HA6	Пасивне неприйняття – група ніяк не реагує на запропоновану тему, розвиває свою тематику

§ 1.3. Стимульний матеріал, використаний для дослідження когнітивно-емоційних комплексів-реакцій учасників

Використання етнічно-специфічних та неспецифічних міфологем для ампліфікації (доповнення генерованого групою матеріалу) проводилось нами відповідно до розроблених матриць архетипічних змістів жіночих міфологем слов'янської, єгипетської, китайської та австралійської міфологій. Зауважимо, що в результаті аналізу названих міфологічних систем нами виділено неоднакову кількість міфологем на рівні кожної з них. Тому для кількісного аналізу та порівняння нами було відібрано по п'ять основних асоціативних комплексів за ознакою нетотожності слов'янським автентичним мотивам та відсутності дублювання, котрі наведені у таблиці 2:

Таблиця 2

Основні міфологеми, використані для експериментальної ампліфікації

Умовний код	Зміст міфологеми
<i>Основні слов'янські міфологеми</i>	
1 СЛ	Жінка – стихія води – життя
2 СЛ	Жінка – стихія землі – матеріальне – традиція
3 СЛ	Жінка – доля – неминучість – неможливість сепарації (трансформація, переродження тільки у супроводі матері)
4 СЛ	Жінка – початок та кінець життя – смерть і народження
5 СЛ	М'яко виражена амбівалентність жіночого образу (протилежність “добра-недобра”, переплетення позитивних і негативних функцій міфологічних персонажів)

Закінчення таблиці 2

Умовний код	Зміст міфологеми
<i>Основні єгипетські міфологеми</i>	
1 ЄГ	Жінка – вогонь – лев – агресія
2 ЄГ	Жінка на троні держави (жіноча символіка функцій Его-комплексу)
3 ЄГ	Жінка – небо – стихія повітря
4 ЄГ	Жінка – ситуація вибору – екзистенційна самотність
5 ЄГ	Чітко артикульована амбівалентність жіночого образу (смертоносна, підступна і життєдайна, милосердна)
<i>Основні китайські міфологеми</i>	
1 КИ	Жінка – деміург
2 КИ	Жінка – перша людина
3 КИ	П'ять стихій – елементів гармонії
4 КИ	Жінка – блискавка
5 КИ	Можливість та легкість гендерних трансформацій – андрогінні образи
<i>Основні австралійські міфологеми</i>	
1 АВ	Відсутність прив'язаності до території
2 АВ	Жінка – активність
3 АВ	Активна сепарація (вигнання)
4 АВ	Жінка – мінливість, інновація
5 АВ	Жінка – герой (мотив “плавання по нічному морю” в жіночому варіанті)

§ 2. Результати експерименту

Наступні таблиці відображають результати контент-аналізу даних стосовно способів реагування груп на використані для ампліфікації різні за походженням міфологеми відповідно до розробленого класифікатора типів емоційно-когнітивних комплексів-реакцій. Зауважимо, що з метою отримання порівняльних даних відносні показники числа реакцій акцептації та відкидання розраховувались нами окремо всередині кожної множини (етнічно-специфічних та етнічно-неспецифічних) міфологем.

Таблиця 3

Частота виникнення когнітивно-емоційних комплексів-реакцій типу акцептації

Типи реакцій акцептації за класифікатором	Всього	A1	A2	A3	A4
СЛОВ'ЯНСЬКІ МІФОЛОГЕМИ					
Всього реакцій акцептації - % від загальної кількості реакцій	80,0%	21,1%	24,3%	19,5%	15,1%
Жінка – стихія води – життя	15,1%	3,8%	4,9%	3,2%	3,2%
Жінка – стихія землі – матеріальне – традиція	16,2%	4,3%	5,4%	4,3%	2,2%
Жінка – ... неможливість сепарації	14,6%	3,8%	5,9%	2,2%	2,7%

Закінчення таблиці 3

Типи реакцій акцептації за класифікатором	Всього	A1	A2	A3	A4
Жінка – ...смерть і народження	16,8%	6,5%	5,4%	3,2%	1,6%
М'яко виражена амбівалентність ...	17,3%	2,7%	2,7%	6,5%	5,4%
ЕГИПЕТСЬКІ МІФОЛОГЕМИ					
Всього реакцій акцептації - % від загальної кількості реакцій	12,0%	4,4%	3,3%	3,8%	0,5%
Жінка – вогонь – лев – агресія	2,2%	1,1%	0,5%	0,5%	0,0%
Жіноча символіка функцій Его-комплексу	3,3%	1,6%	0,5%	1,1%	0,0%
Жінка – небо – стихія повітря	2,7%	1,1%	1,1%	0,0%	0,5%
Жінка – ...екзистенційна самотність	1,6%	0,5%	0,5%	0,5%	0,0%
Чітко артикульована амбівалентність ...	2,2%	0,0%	0,5%	1,6%	0,0%
КИТАЙСЬКІ МІФОЛОГЕМИ					
Всього реакцій акцептації - % від загальної кількості реакцій	10,3%	6,5%	3,3%	0,0%	0,5%
Жінка – деміург	3,3%	2,2%	1,1%	0,0%	0,0%
Жінка - перша людина	2,2%	1,6%	0,0%	0,0%	0,5%
П'ять стихій – елементів гармонії	2,2%	1,1%	1,1%	0,0%	0,0%
Жінка – блискавка	1,6%	0,5%	1,1%	0,0%	0,0%
Андрогінні образи	1,1%	1,1%	0,0%	0,0%	0,0%
АВСТРАЛІЙСЬКІ МІФОЛОГЕМИ					
Всього реакцій акцептації - % від загальної кількості реакцій	7,6%	3,3%	2,7%	1,6%	0,0%
Відсутність прив'язаності до території	0,5%	0,5%	0,0%	0,0%	0,0%
Жінка – активність	1,6%	0,5%	0,5%	0,5%	0,0%
Активна сепарація (вигнання)	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
Жінка – мінливість, інновація	2,2%	1,1%	0,5%	0,5%	0,0%
Жінка – герой	3,3%	1,1%	1,6%	0,5%	0,0%

Таблиця 4

Частота виникнення когнітивно-емоційних комплексів-реакцій типу відкидання

Типи реакцій відкидання за класифікатором	Всього	HA1	HA2	HA3	HA4	HA5	HA6
СЛОВ'ЯНСЬКІ МІФОЛОГЕМИ							
Всього реакцій відкидання - % від загальної кількості реакцій	20,0%	8,1%	7,0%	2,2%	0,0%	0,0%	2,7%
Жінка – стихія води – життя	5,4%	2,7%	2,2%	0,0%	0,0%	0,0%	0,5%
Жінка – ...традиція	4,9%	2,2%	2,2%	0,0%	0,0%	0,0%	0,5%
Жінка – ... неможливість сепарації	4,3%	1,6%	1,6%	1,1%	0,0%	0,0%	0,0%
Жінка – ...смерть і народження	3,2%	0,0%	1,1%	1,1%	0,0%	0,0%	1,1%
М'яко виражена амбівалентність...	2,2%	1,6%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,5%

Закінчення таблиці 4

Типи реакцій відкидання за класифікатором	Всього	НА1	НА2	НА3	НА4	НА5	НА6
ЄГИПЕТСЬКІ МІФОЛОГЕМИ							
Всього реакцій відкидання - % від загальної кількості реакцій	24,5%	7,1%	7,1%	4,3%	2,7%	2,2%	1,1%
Жінка – вогонь – лев – агресія	4,9%	1,6%	0,5%	1,6%	0,0%	1,1%	0,0%
Жіноча символіка ...Его-комплексу	3,8%	1,1%	0,5%	1,6%	0,0%	0,0%	0,5%
Жінка – небо – стихія повітря	3,8%	1,1%	1,6%	0,0%	0,5%	0,0%	0,5%
Жінка – ...екзистенційна самотність	6,0%	2,2%	2,7%	1,1%	0,0%	0,0%	0,0%
Чітко артикульована амбівалентність ...	6,0%	1,1%	1,6%	0,0%	2,2%	1,1%	0,0%
КИТАЙСЬКІ МІФОЛОГЕМИ							
Всього реакцій відкидання - % від загальної кількості реакцій	22,8%	7,6%	6,5%	4,9%	2,2%	1,1%	0,5%
Жінка – деміург	5,4%	2,7%	1,6%	0,0%	1,1%	0,0%	0,0%
Жінка - перша людина	3,8%	1,1%	2,2%	0,0%	0,0%	0,0%	0,5%
П'ять стихій – елементів гармонії	4,3%	0,5%	0,5%	3,3%	0,0%	0,0%	0,0%
Жінка – блискавка	2,7%	0,5%	1,6%	0,5%	0,0%	0,0%	0,0%
Андрогінні образи	6,5%	2,7%	0,5%	1,1%	1,1%	1,1%	0,0%
АВСТРАЛІЙСЬКІ МІФОЛОГЕМИ							
Всього реакцій відкидання - % від загальної кількості реакцій	22,8%	7,1%	5,4%	2,2%	4,9%	0,5%	2,7%
Відсутність прив'язаності до території	5,4%	2,7%	1,1%	0,0%	1,6%	0,0%	0,0%
Жінка – активність	3,3%	0,5%	1,1%	0,5%	0,0%	0,0%	1,1%
Активна сепарація (вигнання)	5,4%	0,5%	0,0%	0,0%	3,3%	0,0%	1,6%
Жінка – мінливість, інновація	3,8%	1,6%	0,5%	1,1%	0,0%	0,5%	0,0%
Жінка – герой	4,9%	1,6%	2,7%	0,5%	0,0%	0,0%	0,0%

Як видно з вищенаведених таблиць, 80 % всіх міфологем слов'янського походження були акцептовані групою та продуктивно використані у тренінгово-терапевтичній роботі. Працюючи зі слов'янськими міфологемами, учасники виявились достатньо креативними, оскільки максимальна кількість реакцій (24,3%) припадає на реакції типу А2 — "Продуктивне фантазування, розвивання запропонованої теми". Друге та третє місця за частотою виникнення займають відповідно реакції типу А1 ("Позитивна оцінка групою на фоні помірно вираженої позитивної емоційної реакції") та А3 ("Знаходження паралелей в власному життєвому досвіді"). Порівняно рідше зустрічались активні емоційні реакції типу А4 ("Виражена позитивна емоційна реакція").

Що ж до змісту міфологем, то найцікавішою та найбільш акцептованою групою виявилась ідея м'яко вираженої амбівалентності фемінних образів. Співвідношення кількості реакцій акцептації та відкидання для цієї міфологеми є максимальним — 7,9, у той час, як для

інших образів-ідей воно становить від 2,8 (СЛ 1) до 5,3 (СЛ 4). На нашу думку, таке співвідношення в контексті даного дослідження можна назвати "коефіцієнтом акцептації". Чим ближче його значення до одиниці, тим більш амбівалентною, неоднозначною є тенденція реагування на ту чи іншу міфологему, та навпаки — зростання введеного коефіцієнта або його наближення до 0 означає більш однозначну реакцію групи (відповідно акцептації чи відкидання).

Стосовно вираженої тенденції до акцептації символіки міфологеми "М'яко вираженої амбівалентності фемінних образів", то зауважимо, що "обминати гострі кути" групам вдавалось на шляху ідеалізації жіночих міфологем. Більш-менш чітко визначення негативних рис відразу супроводжувалось переліком плюсів, котрі у сприйнятті груп нівелювали негативні твердження. Власне ця міфологема порівняно з будь-якої іншою викликала найбільше ситуацій жвавого обговорення, загального піднесення (тип А4 — 5,4% реакцій). Досить продуктивним у плані фантазій виявилися для груп і мотиви "неминучості, долі" (СЛ 3) крізь призму жіночих образів, а також міфологічний ряд, побудований на символіці землі (СЛ 2) — вони викликали в основному реакції типу А2 (відповідно 5,9% та 5,4%). Міфологема початку і кінця, смерті і народження як персоніфікації жіночих функцій викликали більш спокійне, хоча й досить активне обговорення (6,5% реакцій типу А1 та 5,4% типу А). Цікаво, що жодна міфологема не була знецінена учасниками груп через висміювання, а також не була різко розкритикована (НА4 та НА 5 для цього мотиву становлять по 0%). Навіть якщо учасники часом жартували з приводу тих чи інших аспектів використаних ведучим етнічно-специфічних для слов'янського етнотипу метафор, жоден з образів не був оцінений як "примітивний", "нерозумний", "абсурдний", "варварський" тощо.

Особливу увагу привертає нульове значення коефіцієнта акцептації для міфологеми типу АВ 3 ("Активна сепарація, вигнання"), що вказує на повну відсутність реакцій акцептації з боку групи, неможливість прийняття образів ініційованого розриву стосунку з матір'ю. Про мінімальну здатність до конструктивного емоційно-когнітивного опрацювання свідчать і значення обчисленого показника для міфологем АВ 1 ("Відсутність прив'язаності до території" — 0,1) та КИ 5 ("Можливість та легкість гендерних трансформацій" — 0,2). Максимальні значення "коефіцієнта акцептації" знаходимо серед обчисленого за реакціями на єгипетські міфологеми: 0,9 ("Жінка на троні держави") та 0,7 ("Жінка-небо-стихія повітря"). Зауважимо, що перші були доступні для акцептації в основному через ототожнення "держави" з господарськими, в основному аграрними функціями, що загалом відповідало високим показникам прийняття близької слов'янської міфологеми (СЛ 2). Під час обговорення "держава" дуже часто перетворювалась на "хату", "домашнє господарство", "своє поле", "свій наділ" тощо. Що ж до асоціативного ряду, побудованого навколо "повітряних", "небесних" функцій жінки, то групова дискусія переважно також виходила на "земну" символіку: "небо над рідним домом", "небо і земля — замкнутий простір — безпека", "синє небо — жовті лани — прапор України", "небо — купол, ковдра, що охороняє землю", "небо

снігом і дощем падає на землю", "на горизонті небо переходить у землю" тощо.

Серед єгипетських міфологем найбільше реакцій відкидання викликала ідея ситуації вибору та екзистенційної самотності, котра розкривається перед людиною в таких умовах (НА 2 = 2,7%, НА 1 = 2,2%). Імовірно, що більш валідним у плані етнічно-специфічних реакцій цей показник є стосовно першої частини міфологеми — неприємних асоціацій, котрі виникають у зв'язку з необхідністю займати чітку позицію, відкрито приєднуватись до когось і тим самим псувати стосунки з іншим. Що стосується питань кінцевого усвідомлення самотності людини, то при інтерпретації результатів ми повинні враховувати специфіку даної теми. На нашу думку, вона належить до тих, опрацювання котрих потребує особливої групової зрілості, стабільності, досвіду тривалої взаємної підтримки серед учасників. Крім того, для учасників дослідження обговорення екзистенційної тематики ускладнюється у зв'язку з актуальністю та неможливістю розв'язання власне цих питань на даному етапі життя. Порівняно з іншими єгипетськими міфологемами гостре неприйняття у групи викликали й чітко озвучені ідеї амбівалентності фемінних метафор (НА 4 = 2,2%).

Ідеї нечітких, мало диференційованих меж між фемінними і маскулінними образами, гендерні перверзії (з точки зору слов'янина), вибрані нами для експерименту серед метафор китайської міфології, не були акцептовані групами (загальна сума всіх НА = 6,5%). А жінка-творець світу (КИ 1) чи перша людина (КИ 2) інтерпретується подібно до того, як групи працювали з єгипетською "жінкою-главою держави", — через асоціювання її функцій в основному з господарсько-землеробськими, а також, звичайно, репродуктивними. Образ жінки-героя (АВ 5) завжди був доброю підставою для ідеалізації, стимулював групу та провокував багаті фантазії на тему героїчного минулого України та особливої ролі жінок — "тихих героїнь", "жертвних", "готових до смерті за своїх дітей", "ладних покинути рідну землю, щоб урятувати сім'ю", а також виводив на сцену образи "дітей-зрадників, котрих, проте, мати продовжувала любити всім серцем".

Отже, загальні результати експерименту свідчать про неоднакову реакцію групи на застосування для ампліфікації іноетнічних та автентичних міфологем: виявлено тенденцію до прийняття етноавтентичної та до неприйняття іноетнічної символіки.

§ 3. ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОТРИМАНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

Вищеописані результати контент-аналізу практично залишаються на рівні констатації фактів та для переходу до якісного розуміння досліджуваного явища потребують додаткової інтерпретації. Остання не може проводитись без співвіднесення нового емпіричного матеріалу з наявними уже спостереженнями та висновками на дану тему. Як свідчить аналіз джерел [2,3,5,6,7,10,11,14,16,23,24], дослідники українського менталітету однакостайні у визначенні наступних рис:

1. Прив'язаність українця до землі
2. Ідеалізація жінки

3. Пасивність, інертність, недорозвиток вольових якостей у порівнянні з підвищеною чутливістю та емоційною лабільністю

4. Широке проникнення фемінних елементів (структур та образів) у різні світоглядні сфери (наукову, релігійну, міфологічну, побутову)

Загалом, ми погоджуємось із цими характеристиками. Перелічені риси корелюють із виявленими нами в ході проведення експерименту реакціями акцептації м'яко вираженої амбівалентності жіночих міфологем, аранжуванням ідей "неминучості", "долі" власне через жіночі символи, а також стабілізацією групового відчуття безпеки, котре спостерігалось при роботі з асоціативними рядами, побудованими навколо образів "землі", "хати", "жінки". На нашу думку, сукупність описаних характерологічних особливостей та ознак українського менталітету може розглядатися крізь призму неопрацьованого материнського комплексу. Ідеться про недостатню інтеграцію образу жіночо-материнського об'єкта через його ідеалізацію та встановлення з ним неадекватних меж, тобто про інфантильну установку незавершеної сепарації. Природна динаміка, котра мала би приводити до сепарації (ідеалізація > знецінення > конструювання реального образу) зупиняється на першому етапі. У результаті материнський об'єкт може сприйматись двояко:

- а) як настільки недосяжно прекрасний, що з ним неможливо встановити реальні межі, немає шансу відірватись від нього, бо ніхто і ніколи не зможе компенсувати втрачене;
- б) як "м'яко амбівалентний", сформований без проходження фази знецінення, тому абстрактний, позбавлений емоційного заряду, "нереальний", від котрого важко сепаруватись, оскільки невідомо, яким він є насправді.

Незавершена сепарація проявляється також і як реалізація неадаптивної у реальному житті регресивної дитячої установки — "пасивність, інертність, недорозвиток вольових якостей у порівнянні з підвищеною чутливістю та емоційною лабільністю", як ми узагальнили вище. Натомість індивідуалізм українця стає зрозумілим як прояв гіперкомпенсаторної стратегії. Всіляка несвобода вражає та відштовхує, оскільки зачіпає серйозну внутрішню проблему, нагадує про неї. Несвобода зовнішня відриває та відволікає від несвободи внутрішньої — символічного безпечного перебування в материнському лоні. Проблеми сепарації розв'язуються фіктивно, симптоматично — як підкреслений індивідуалізм, неспроможність до підкорення, ірраціональний, некерований, неконструктивний протест.

Можна припускати, що власне невідсепарованість справляє враження інтроверсії, насправді ж має місце фіксація на неопрацьованому материнському комплексі. Не даремно І. Каганець характеризує українську націю (тобто активного суб'єкта суспільно-політичного життя, котрий подолав силу тяжіння внутрішньої споглядальної стагнації) як соціотип "логіко-сенсорного екстраверта" по протизагу етносу — "етико-інтуїтивному інтроверту". Опрацювання материнського комплексу може активізувати життєві сили етносу, спрямувати їх назовні. Українська історія має приклад такої сепарації — "звільнення" від

всілякого жіночого начала запорізьких козаків... в лоні Матері-Січі... Обмеженість даної статті не залишає місця для історичних розвідок, але втішає сам факт принаймні такого вирішення сепараційної проблематики.

Таким чином аналіз якості та динаміки когнітивно-емоційних комплексів-реакцій учасників тренінгово-терапевтичних груп дозволяє зробити припущення про наявність у носіїв українського етнічного менталітету проблеми незавершеної сепарації від ідеалізованого або нереально-нейтрального материнського образу. Окреслена таким чином психологічна констеляція, котра є активною діючою силою, що структурує історичний досвід у межах етнічної спільноти та індивідуальний досвід носія етнічного менталітету (архетип), на нашу думку, може стати одним із ключів, які описують достатньо великий комплекс рис українського менталітету, виявлених та описаних багатьма дослідниками.

Отже, одним із визначальних глибинно-психологічних факторів українського етнічного менталітету є пара архетипічних моделей — бінарний архетип "Матері і Дитини", розвиток котрого перебуває у стагнації, відтак він частіше диференціюється на підпорядковані форми — архетипи "Вічного сина" ("Вічної дитини") та "Великої Матері", і значно рідше — на будь-які інші архетипічні моделі, у структурі котрих не фігурує симбіотичний зв'язок з об'єктом.

Висновки та пропозиції

Концептуально-методологічний інструментарій аналітичної психології дозволяє включити у поле глибинно-психологічних досліджень проблеми етнічного менталітету та його психічних коренів. Теоретичне пізнання та розроблення відповідних гіпотез, верифікованих в експерименті, складають основу для наукового обґрунтування комплексних освітніх, психотерапевтичних, психокорекційних та психологічно-тренінгових програм. На нашу думку, згадані програми повинні розроблятися з урахуванням необхідності глибокого опрацювання сепараційної проблематики носіями українського менталітету.

Основні терміни

Ампліфікація — метод психотерапевтичної взаємодії, котрий полягає у максимально можливому розширенні асоціативного поля навколо генерованого групою (чи клієнтом) психічного матеріалу (образу, ідеї). Рух до розуміння через доповнення.

Міфологема — образ (персонаж) чи мотив (стосунок, ситуація, історія), включений у міфологічну світоглядну систему, одиниця міфологічного дискурсу.

Література

1. Дикманн Х. Юнгианский анализ волшебных сказок. — СПб.: Гуманитарное агентство. Академический проект, 2000. — 253 с.

2. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія. — К.: Либідь, 2001. — 334 с.
3. *Життя* етносу: соціокультурні нариси. Навч. посібник / Б. Попов, В. Ігнатов, М. Степаненко та ін. — К.: Либідь, 1997. — 240 с.
4. *Элиаде М., Кулиано И.* Словарь религий, обрядов и верований. — М.: Рудомино, СПб.: Университетская книга, 1997. — 414 с.
5. *Каганець І.* Структура національного характеру // ПЕРЕХІД-IV, число 2, 1999. — С. 101.
6. *Канигін Ю. М., Ткачук З. Ю.* Українська мрія. — К.: Лексикон, 1996. — 152 с.
7. *Мірчук І.* Історія української культури. — Мюнхен — Львів: Український вільний університет, видавництво "Фенікс ЛТД", 1994. — С. 243–375
8. *Мединська Ю.* Колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету // Психологія і суспільство. — 2004. — № 1.
9. *Мединська Ю.* Чотири виміри міфу // Психологія і суспільство. — 2003. — № 4.
10. *Нечуй-Левицький І. С.* Світогляд українського народу (ескіз української міфології). — К.: АТ "Обереги", 1992. — 88 с.
11. *Понятенко П.* Культура, національність та асиміляція. — Вінніпег, Ман: Українська видавнича спілка, 1917. — 50 с.
12. *Ранк О.* Миф о рождении героя. — М.: "Рефл-бук", "Ваклер", 1997. — 251 с.
13. *Фон Франц М. Л.* Лекции по юнговской типологии / Хиллман Д. Чувствующая функция. Пер. с англ. М. Г. Пазиной / Под общ. ред. В. В. Зеленского и А. М. Ельашевича. — СПб.: В. С. К., 1998. — 198 с.
14. *Фурман А. В.* Психокультура української ментальності: наукове видання. — Тернопіль: Економічна думка, 2002. — 132 с.
15. *Хиллман Дж.* Архетипическая психология. Пер. с англ. Ю. Донца и В. Зеленского. — СПб.: В. С. К., 1996. — 157 с.
16. *Шлемкевич М.* Загублена українська людина. — К.: МП "Фенікс", 1992. — 158 с.
17. *Юнг К. Г.* Душа и миф: шесть архетипов. Пер. с англ. — К.: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. — 384 с.
18. *Юнг К. Г.* Избранное / Пер. с нем. Е. Б. Глушак, Г. А. Бутузов, М. А. Собуцкой, О. О. Чистяков / Отв. ред. С. Л. Удовик. — Мн.: ООО "Попурри", 1998. — 448 с.
19. *Юнг К. Г.* Либидо, его метаморфозы и символы / Под общ. ред. Белкина А. И., Решетникова М. М., СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа, 1994. — 416 с.
20. *Юнг К. Г.* Ответ Иову / Пер. с нем. — М.: ООО "Фирма "Издательство АСТ", Канон", 1998. — 384 с.
21. *Юнг К. Г.* Проблемы души нашего времени. — СПб.: Питер, 2002. — 352 с.
22. *Юнг К. Г.* Психология бессознательного / Пер. с нем. Бакусева В., Кричевского А., Ребеко Т. — М.: ООО "Издательство АСТ", "Канон+", 2001. — 400 с.
23. *Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології. — Мюнхен: Український вільний університет, 1993. — 99 с.
24. *Ярмусь С.* Духовність українського народу. — Вінніпег, Канада: Інститут дослідів Волині, накладом товариства "Волинь", 1983. — 225 с.

Ю. Я. Мединская, асп.

Институт экспериментальных систем образования при Тернопольской академии народного хозяйства

ВОЗМОЖНОСТИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ГЛУБИННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ЭТНИЧЕСКОГО МЕНТАЛИТЕТА

Резюме

Статья посвящена принципам организации экспериментального исследования глубинно-психологических особенностей украинского менталитета, а также содержит описание результатов и авторскую интерпретацию полученных эмпирических

данных. Актуальный эксперимент проведен с целью проверки авторской гипотезы глубинно-психологической детерминации ментальности этноса, освещенной в публикациях "Четыре измерения мифа", "Коллективное бессознательное как глубинная детерминанта этнического менталитета". Этапы эксперимента: а) использование в процессе амплификации этнически-специфических и этнически-неспецифических мифологем; б) последующая фиксация когнитивно-эмоциональных комплексов-реакций во время группового обсуждения. В результате верифицирована тенденция акцептации аутентической и осложненной акцептации иноэтнической символики. Таким образом подтверждена акцентуация в этнической мифологии специфических для этноса проблем, а также проинтерпретированы последние касательно украинского этноса.

Ключевые слова: комплексное бессознательное, ментальность, этнос.

Julia Medynska, Post Graduate student,
Experimental Education Institute, Ternopil Academy of National Economy

THE POSSIBILITIES OF EXPERIMENTAL RESEARCH OF DEEP PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF ETHNIC MENTALITY

Summary

The article investigates the principles to organize the experimental research of deep psychological features of Ukrainian mentality. It also contains the results description and author's interpretation of obtained data. The experiment has been carried out with the purpose to verify of author's hypothesis concerning deep psychological determination of ethnic mentality which was probated in other publications ("Four dimensions of Myth", "Collective enigma as deep determinant of ethnic mentality, experiment stages: a) implementation in the amplification of ethnic and pacific mythologem: b) further fixation of cognitive and emotional reactions during group working out the mentioned theme"). As the result there has been verified the trend to accepting of authentic and rejecting of alien symbols. Thus there has been concluded and interpreted the emphasis on ethnic mythology while solving the specific ethnic problems.

Keywords: collective unconsciousness, mentality, ethnoth.

УДК: 159.922.8

Н. В. Михальченко, асп.Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПАТРІОТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

У даній статті автор показує вплив українського фольклору на формування патріотичної рефлексії в молодшому шкільному віці. Проблему розвитку патріотичної рефлексії неможливо з'ясувати без аналізу засобів, які сприяють патріотичному відродженню української нації. У статті висвітлюються найбільш актуальні аспекти розвитку патріотичної рефлексії у дітей засобами українського фольклору.

Ключові слова: ментальність, патріотична самосвідомість, патріотична рефлексія, виховний ідеал українського народу, український фольклор, цінності.

Наш час вимагає відродження і розвитку української національної системи освіти і виховання. Сучасна психологічна наука безперервно повинна еволюціонувати, набувати дедалі глибшого патріотичного змісту і характеру. Підростаючому поколінню потрібно оволодіти не лише системою наукових знань, а насамперед цілісною національною культурою, духовністю, патріотичним покликанням.

Високої ефективності у формуванні патріотично вихованої особистості ми можемо досягти тоді, коли буде реалізовано забуту в попередні атеїстично-матеріалістичні десятиріччя істину: кожна людину в житті має надихати щось високе і безсмертне, вічне. Люди, натхнені вічними цінностями, завжди в історії отримували моральну, духовну перемогу. Людина, яка керується у своїй діяльності, поведінці вічними цінностями, завжди має підвищену енергію життя, високий настрій, ініціативність і підприємливість, глибоку віру у свої сили, перемогу Добра над злом. Люди ж, які керуються у своєму житті вузькими прагматичними інтересами, стають, як правило, споживачами матеріальних благ, егоїстами. У них не виховано шляхетних поривів душі, вони байдужі до високих ідеалів, не шанують вічних цінностей [9].

Досягти ефективності у формуванні у людини вічних цінностей можливо за допомогою рефлексії на вищезазначені поняття та усвідомлення саме патріотичних ідеалів [3]. Таким чином існує проблема дослідження патріотичної рефлексії саме у молодшому шкільному віці, як новоутворення.

Проблема розвитку патріотичної рефлексії в молодшому шкільному віці в наш час є проблемою становлення особистісного ядра людини, закладання базису культури, духовності, збалансованості потенційних можливостей та реалізованих здібностей [4].

Хоча останнім часом ученими досліджено такі поняття, як "само-регуляція" (Безверхий О. С. [1]), "рефлексія" (Савицька О. В. [10]), самооцінка (Островська К. О. [7]), однак, на жаль, умови та засоби формування патріотичної рефлексії у молодшому шкільному віці не стали предметом наукового психологічного дослідження. Тому основною метою статті є дослідження психологічних особливостей розвитку патріотичної рефлексії дітей засобами українського фольклору та аналіз перших підсумкових зрізів в експериментальній групі.

У попередні десятиліття у вихованні часто домінували однобічність, поверховість, втрачався комплексний підхід до формування цілісної особистості, зокрема засобами українського фольклору. Фольклор розглядався в основному лише як одне з джерел пізнання соціальної боротьби народу в минулому. Насправді ж фольклор є невичерпаним джерелом пізнання історії рідного народу, скарбницею його духовності, національного характеру і світогляду, комплексним впливом на підростаючі покоління [9].

У фольклорних творах відображено всі етапи формування у підростаючих поколінь нашого народу свідомості і самосвідомості, патріотизму, глибоких гуманних якостей. Національні ідеї та цінності розвивалися віками й у високохудожній формі фіксувалися в численних жанрах і засобах усної народної творчості.

Для того щоб проаналізувати вплив українського фольклору на формування патріотичної рефлексії в молодшому шкільному віці, здійснимо аналіз таких понять, як ментальність, самосвідомість, патріотична рефлексія, український виховний ідеал.

У наш час основна увага патріотичному вихованню особистості надається саме як вихованню національному, тобто вихованню в душі ментальності українського народу, його коордоцентризму, потягу до прекрасного і прагнення до гармонії. Ментальність нації — специфічний спосіб сприйняття і роз'яснення нацією свого внутрішнього світу й зовнішніх обставин. Менталітет виробляється під впливом багатовікових культурно-історичних, природно-кліматичних та інших чинників. У жанрах фольклору, в усій розмаїтості його змісту відображено саме українську ментальність, багатогранний і самобутній внутрішній світ українців [9:102]. У фольклорних творах у молодшому шкільному віці діти глибше пізнають самі себе, свою національну психологію. Кожна національно свідомо людина, досягнувши зрілого віку і усвідомивши основні закони формування особистості, підростаючих поколінь, із вдячністю долі згадає своє дитинство і відчуває себе щасливою від того, що завдяки фольклору вона пройнялася національним духом, стала вірною донькою чи сином рідного народу. Саме така людина визнає, що за своєю природою і суспільними функціями фольклор має пізнавальний, розвиваючий і виховний характер. Підхід історично-генетичного пояснення формування української ментальності дає зрозуміти цілісність української психічної структури у своєму відношенні до світосприймальних настанов. Дослідники української ментальності стверджують, що українська психічна структура відрізняється емоційно-почуттєвим характером [4]. Менталітет виступає як цілісне духовне утворення, як "дух народу", що пронизує всі сфери

життєдіяльності людини і зберігає код нації. Менталітет проявляється в самосвідомості людини.

Значну роль у формуванні патріотичної рефлексії має високий рівень патріотичної самосвідомості людини. Тому вивчення українського фольклору в молодшому шкільному віці має бути спрямовано на розвиток патріотичної самосвідомості. Формування патріотичної свідомості та самосвідомості передбачає: виховання любові до рідної землі, до свого народу, готовності до праці в ім'я України, освоєння національних цінностей (мови, території, культури), відчуття своєї причетності до розбудови національної державності, патріотизм, що сприяє утвердженню національної гідності, залучення молодших школярів до практичних справ розбудови державності, формування почуття гідності й гордості за свою Батьківщину. Усвідомлення мети діяльності, оцінка її результатів іншими людьми формують у дитини уявлення про себе як про суб'єкта діяльності, сприяють становленню самосвідомості [5:100]. Власне, це "Образ Я", який складається з різнобічних уявлень про себе. Але при формуванні патріотичної рефлексії засобами українського фольклору треба враховувати, що самосвідомість — не лише зосередження індивіда на собі, а й протиставлення себе світові. У плані самосвідомості він веде зі світом постійний діалог, що переходить у діалог із самим собою. Для кожної дитини фольклор рідного народу — це висока і єдина школа національного світосприймання, яка починається з колискової пісні у перші місяці її життя і згодом сприяє усвідомленню нею себе як представника своєї нації. Це специфічна духовна школа, засоби впливу якої на емоції, почуття, розум дитини є незамінними. Фольклорні образи, ідеї, символи, відображені в них моральні згустки відіграють величезну роль у пробудженні і розвитку патріотичної свідомості і самосвідомості.

Самосвідомість пов'язана зі здатністю до рефлексії, до погляду на себе немовби "збоку" [8:131]. Як об'єкт самопізнання особистість — це людина, якою вона відчуває, спостерігає, відчуває себе, якою вона відома собі і якою вона сприймається, мислиться, з її точки зору, іншими. Рефлексія починається із зосередження уваги на собі і самооцінки. Саме у молодшому шкільному віці вона набуває великого значення, з'являється як значиме новоутворення віку. За допомогою рефлексії можливо формувати патріотичне ставлення до українського фольклору через світовідчуття і світорозуміння українського народу, усвідомлення необхідності духовного зростання. Патріотична рефлексія — це самоусвідомлення (самооцінка, самопізнання, розуміння, самовідчуття) людиною душевного стану, своїх вчинків, самоаналіз та сприйняття спільних психологічних особливостей менталітету, осмислення свого минулого, нинішнього і майбутнього [4]. Слід зазначити, що в молодшому шкільному віці важливим пластом рідної культури, який сприятиме розвитку патріотичної рефлексії, є прислів'я і приказки. Ці відточені висловлювання є школою народного життя, національного способу мислення, сприймання дійсності.

Велику роль у формуванні патріотичної рефлексії відіграють духовні виховні ідеали українського народу. В ієрархії проблем і пріори-

тетів сучасної освіти одне з чільних місць має належати формуванню в молоді практично-дійової, активно-перетворюючої спрямованості характеру і світогляду. Патріотично наснажена активність особистості молодшого школяра повинна постійно підвищуватися в процесі виховання, формування рефлексії, переростати, відповідно до вікових особливостей, в громадсько-політичну, державницьку діяльність [6]. Щоб сформувати в учнів ідеали, необхідно насамперед навчити їх визначати патріотичні цінності. Цінності — це вироблені в процесі становлення спільності своєрідні еталони, які мають вигляд колективних уявлень про дійсність і виконують функцію ідеалу — бажаної мети. З цінностями порівнюються події як у спільності, так і поза нею, що зумовлює певне ставлення до них [5:227].

Національний виховний ідеал має тісний зв'язок із ментальністю народу, сприяє збереженню нашої духовної самобутності, нашого духовного "Я", національної ідентичності. Лише в останні роки незалежності України діти молодшого шкільного віку відчували всю красу, ідейно-емоційне, морально-духовне багатство колядок, щедрівок і віршувань. У них народ зичить усім добрим людям насамперед міцного здоров'я, всіляких гараздів, успіхів у господарстві, трудовій діяльності [9:105]. У цих фольклорних жанрах звеличуються наступні ідеали: пан господар-трудівник, хлібороб, мудрий володар становища; оспівується злагода в сім'ї, утверджується добро, щастя. Колядки і щедрівки викликають у молодших школярів радість, бадьорість, формують оптимістичне світосприймання. У них виникає бажання втілювати в життя те, про що вони співають, коли зичать добра працюючим людям. Співаючи чи слухаючи колядки і щедрівки, діти уявляють себе в майбутньому добрими господарями, у яких подвір'я чисте, заметене, хата гарна, по-народному затишно і естетично прибрана світлиця. І, головне, у сім'ї панують взаємна любов і взаємоповага між її всіма членами, чемні стосунки, лад і злагода.

Важлива роль у розвитку та формуванні патріотичної рефлексії належить героїчним казкам, де прославляються подвиги в ім'я рідного народу. У таких творах утверджуються фізична і духовна сила, звитяга, стійка воля та інші високі лицарські якості наших предків. Наприклад, у таких казках, як про Котигорошка, Івана — мужицького сина, прославляється ідеал богатиря, лицаря, патріота рідної землі, який всіма своїми вчинками утверджує в житті добро, правду, справедливість. Такі герої мають незвичайну силу і мужність, доброту і чесність, ненависть до ворога, який знущається з людей, катє їх, плюндрує землю рідного народу, збиткується над його святинами. Казки — одна з досконалих форм етнізації і соціалізації дітей, безконфліктного входження їх у гуманні стосунки між людьми [9:124]. Зі змісту казок діти черпають патріотичні почуття та ідеї любові до природи, рідного краю, Батьківщини-України.

Результати аналізу "читанок" для молодших школярів показує, що їх зміст в основному дає можливість для формування різноманітних моральних якостей. Так, зміст цих підручників дозволяє формувати в учнів уявлення про гуманне ставлення до людей, любов до рідного краю, рідної землі — України, а також уявлення про вірність, сміли-

вість, героїзм тощо [2]. Наприклад, кількість текстів, що дозволяють формувати згадані уявлення, у другому класі становить 18%, а у третьому — 21%. В останні роки, кількість текстів, що дозволяють формувати у молодших школярів уявлення про моральні якості, має тенденції до збільшення. Але, на жаль, цього недостатньо для розвитку високого рівня патріотичної самосвідомості.

Тому з метою вивчення умов формування патріотичної рефлексії нами було проведено формуючий експеримент на базі початкової школи № 11 м. Первомайська Миколаївської області. В експерименті брали участь дві групи молодших школярів віком 8–9 років: експериментальна і контрольна, які включали відповідно 27 учнів і 24 учні.

У процесі проведення формуючого експерименту в експериментальній групі було створено спеціальні умови щодо розвитку та формування патріотичної рефлексії. Перші підсумкові зрізи встановили, що великий вплив на формування патріотичної рефлексії мають:

1) ранки-зустрічі і вечори на фольклорні теми, які пробуджували в дітей інтерес до дослідницької діяльності, пов'язаної з записами нових фольклорних творів рідної місцевості. Наприклад, обряд "Зустріч Весни" в Україні, якому був присвячений ранок, сприяв формуванню у дітей емоційно-ціннісного компонента патріотичної самосвідомості, розвитку рис ментальності українського народу: щирості, щедрості, наполегливості, волелюбності та миролюбності;

2) конкурси на краще знання окремих жанрів, змісту фольклорних творів на певну тематику, які сприяли формуванню в учнів потреби складати нові власні твори в дусі національного фольклору. Так, конкурс "На лужку-моріжку" допоміг розвинути патріотичне світобачення засобами українського фольклору. Тематична робота сприяла формуванню потреб приналежності і любові до свого народу, засвоєння етнокультурних властивостей українців;

3) вікторини, які сприяли формуванню у дітей комунікативних, перцептивних, практично-дійових і творчих здібностей. Розвинули почуття гідності та волелюбності шляхом формування патріотичного самопізнання;

4. бесіди на патріотичну тематику, що сприяли розвитку відповідальності за долю рідної землі та формуванню когнітивного компонента патріотичної самосвідомості через знання і уявлення про етнокультурні особливості українського народу.

Контрольні підсумкові зрізи були проведені за допомогою проєктивної методики незакінчених речень, серед яких були запропоновані дітям наступні: "Я люблю рідну землю, тому що...", "Я піклуюсь про батьків, тому що...", "Про мене піклуються батьки, рідні, тому що...", "Я впевнений, покладаю надію на Батьківщину, тому що..." та ін. Слід зазначити, що на початку експерименту результати початкового етапу дослідження в експериментальній і контрольній групі суттєво не відрізнялися.

Результати проведеного нами експерименту представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Етапи експерименту	Групи молодших школярів	Рівні патріотичної самосвідомості молодших школярів (%)		
		Високий	Середній	Низький
Початковий етап дослідження	Експериментальна група (N = 27)	8	31,3	60,7
	Контрольна група (N = 24)	7,6	31,2	61,2
Заклучний етап дослідження	Експериментальна група (N = 27)	29,6	44,4	26
	Контрольна група (N = 24)	12,5	37,5	50

Як видно з таблиці 1, в експериментальній групі зросла кількість учнів із високим рівнем розвитку патріотичної самосвідомості, при цьому кількість учнів із низьким рівнем зазначеної ознаки зменшилась. У контрольній групі істотних змін не відбулося. Висновки підтверджуються за допомогою критерію рангової кореляції за Спірменом $R_s = 0,78$ при R_s табл. = $0,4629$ ($P < 0,01$).

Проведений аналіз дає можливість стверджувати, що в дітей молодшого шкільного віку експериментальної групи патріотичне ставлення до батьків і рідних, рідної землі, українського фольклору, національних понять, українського виховного ідеалу має вищий рівень сформованості, ніж на початковому етапі дослідження. Нами було зроблено такі висновки:

- 1) в молодшому шкільному віці розвинена потреба належності й любові до свого народу, нації;
- 2) достатньо розвинуті патріотичні самовідчуття та спостережливість;
- 3) учнями усвідомлено головне: у центрі змісту всього жанрового розмаїття фольклору — українська людина з глибоким внутрішнім світом;
- 4) у дітей з'явилися почуття індивідуальної відповідальності за майбутнє країни;
- 5) сформовано високий рівень патріотичної самосвідомості.

Вищезазначене є підтвердженням того, що український фольклор позитивно впливає на формування патріотичної рефлексії в молодшому шкільному віці і є необхідною умовою розвитку підростаючого покоління в душі української ментальності та патріотичного ставлення до своєї Батьківщини. Подальший пошук буде направлений на вивчення впливу символіки українського народу на формування патріотичної рефлексії в молодшого школяра.

Література

1. Безверхий О. С. Психологічний зміст переконання // Психологія. Зб. наук. пр. — Вип. 3 (6). — К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1999. — С. 56–63.
2. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. — К.: Просвіта, 2001. — 416 с.

3. *Крайг Г.* Психология развития. — СПб.: Питер, 2002. — 992 с.
4. *Михальченко Н. В.* Развитие патриотической рефлексии у младшему школьному возрасту // Вестник Одесского национального университета. — 2003. — Т. 8, вып. 10. Психология. — С. 80–84.
5. *М'ясоїд П. А.* Загальна психологія. — К.: Вища школа, 2001. — 487 с.
6. *Осорина М. В.* Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. — СПб.: Питер, 2000. — 288 с.
7. *Островська К. О.* Взаємозалежність самооцінки та ціннісних орієнтацій молодших школярів // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики. — К.; Запоріжжя; Одеса, 2002. — Вип. 15. — С. 117–123.
8. *Психологія: Підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. / За ред. Ю. Л. Трофімова.* — К.: Либідь, 2000. — 558 с.
9. *Руденко Ю.* Основи сучасного українського виховання. — К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2003. — 328 с.
10. *Савицька О. В.* Умови та діагностика розвитку рефлексії в підлітковому віці // Психологія: Зб. наук. пр. — К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1999. — Вип. 2 (5). — С. 96–103.
11. *Фіцула М. М.* Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. — К.: Академія, 2002. — 528 с.

Н. В. Михальченко

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ
ПАТРИОТИЧЕСКОЙ РЕФЛЕКСИИ В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ
ВОЗРАСТЕ СРЕДСТВАМИ УКРАИНСКОГО ФОЛЬКЛОРА**

Резюме

В данной статье автор показывает влияние украинского фольклора на формирование патриотической рефлексии в младшем школьном возрасте. В статье освещаются наиболее актуальные аспекты развития патриотической рефлексии у детей средствами украинского фольклора.

Ключевые слова: ментальность, патриотическое самосознание, патриотическая рефлексия, воспитательный идеал украинской нации, украинский фольклор, ценности.

N. V. Mikhalchenko

Odessa I. I. Mechnikov National University

**PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF JUNIOR PUPILS PATRIOTIC
REFLECTION BY MEANS OF UKRAINIAN FOLKLORE**

Summary

The author shows the influence of Ukrainian folklore on the formation of patriotic reflection of junior pupils. The most pressing perspectives of the development of junior pupils patriotic reflection by means of Ukrainian folklore have been thrown light on.

Keywords: mentality, patriotic self-consciousness, patriotic reflection, educational ideal of Ukrainian nation, Ukrainian folklore, values.

УДК 159.944-0577.87

М. А. Новотна, доц.Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ВІДОБРАЖЕННЯ ВІКОВИХ ЗМІН САМОСВІДОМОСТІ В СУЧАСНОМУ ПРАВОВОМУ ПОЛІ

У статті з'ясовується відповідність (або невідповідність) вікових аспектів розвитку свідомості мірі юридичної відповідальності особи за власні дії або бездіяльність. У статті розкривається специфіка кримінальної відповідальності неповнолітніх у сучасному правовому полі.

Ключові слова: самосвідомість, правове поле, правовий простір, суб'єкт злочину.

У даний час актуальним стає питання щодо найбільш адекватної відповідності правової самосвідомості особистості на різних етапах онтогенезу сучасному правовому полю та націленість психологічної науки на практичне вирішення цієї проблеми.

Ключовим аспектом розуміння проблеми правової самосвідомості, на наш погляд, є чітко сформоване правове поле, в якому існує і держава і особистість. На Заході воно формувалося протягом століть, а в Україні перебуває в зародковому стані. Правове поле повинне включати в себе існуючі закони України та блок нових розроблених законів та підзаконних актів, які забезпечують права та обов'язки громадян, надавати правовий захист громадянина будь-якого віку та правового статусу. У той же самий час відсутність такого механізму може призвести до втрати довіри державним установам та формування почуття правової та психологічної незахищеності.

У нашій статті ми намагаємося порушити питання щодо особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх та специфіки правового простору, в якому вона здійснюється.

У теорії кримінального права прийнято розрізняти такі поняття, як "суб'єкт злочину" та "особа злочинця". Як зазначається у юридичних джерелах, для суб'єкта злочину характерними є лише такі ознаки, як вік, осудність, а в окремих випадках, ще й спеціальні ознаки суб'єкта, що можуть стосуватися різних властивостей особи. Поняття "особа злочинця" охоплює ширше коло соціально значних властивостей (ознак) особи — соціально-демографічні, морально-психологічні, психофізичні. Усі ці ознаки особи злочинця мають виняткове значення для кримінологічної характеристики злочинів і тих осіб, які їх вчинили [4].

Але незважаючи на юридичні обґрунтування, на наш погляд, щодо неповнолітніх необхідно і коректно застосовувати термін "суб'єкт злочину", тому що ювенальні аспекти злочинності повинні перш за все мати корекційний, психолого-педагогічний (виховний) характер, що має позначатися навіть на семантиці термінів.

Суб'єкт — слово латинського походження. У філософії ним позначається людина, яка вивчає, пізнає світ; у логіці — це логічний підмет, предмет думки, а в граматиці — підмет речення; у теорії права суб'єкт виступає носієм прав та обов'язків, деліктоздатним учасником правовідносин; у кримінальному праві суб'єкт — це один з учасників кримінальних правовідносин, особа, яка вчинила злочин і підлягає кримінальній відповідальності.

У психології під суб'єктом розуміється індивід як джерело пізнання та перетворення дійсності, носій активності. К. А. Абульханова-Славська пов'язує активність суб'єкта перш за все з особливостями його діяльності. Реальні, практичні зміни об'єкта в процесі цієї діяльності і є критерієм адекватності, відповідності дійсності тим образом, які виникають у суб'єкта та регулюють його поведінку [1]. Ця теза є для нас концептуальною, тому що в жодному правознавчому, психолого-юридичному джерелі при обґрунтуванні мінімальної вікової межі, з якої настає кримінальна відповідальність (14 років), ми не знайшли глибокого науково обґрунтованого посилання на конкретні психологічні особливості розвитку свідомості старшого підлітка.

Суб'єктом злочину вважається фізична особа, яка вчинила передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння і спроможна понести за це кримінальну відповідальність. Кримінальна відповідальність завжди пов'язана зі спроможністю людини усвідомлювати свої дії, керувати ними та розуміти небезпечність вчинених нею дій. Тому фізична особа, яка вчинила злочин, підлягає кримінальній відповідальності за наявності таких ознак:

- 1) досягнення до моменту вчинення злочину встановленого кримінальним законом віку;
- 2) осудності.

Злочин — діяння провинне. Винність особи передбачає її здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними. Лише за таких умов може йтися про відповідальність. В іншому випадку покарання буде безглуздою помстою. Як ми відмічали вище, суб'єкт значною мірою творить своє оточення і обставини, які потім обумовлюють злочин. І якщо він міг вчинити інше та не використав цієї можливості, — він осудний, винний. Отже, осудність є підґрунтя, передумова відповідальності, винності, і винність — передумова відповідальності, тобто осудність зумовлює як вину, так і кримінальну відповідальність, але обидві щільно пов'язані зі свідомістю.

Проблема осудності, неосудності або обмеженої осудності в силу дискусивності свого предмета завжди викликала зацікавленість правознавців, психологів, медиків. Так Ю. М. Антонян та С. В. Бородін під осудністю розуміють здібність особи регулювати власну поведінку при вчиненні злочину, усвідомлювати порушення громадських відносин, які охороняються кримінальним законом, усвідомлювати власні дії та керувати ними. Основними складовими осудності вони виділяють рівень інтелектуального розвитку, наявність певних вольових якостей та емоційних рис характеру. Неосудність вони розглядали як суцільно юридичне поняття, коли людина неспроможна усвідомлювати власні дії внаслідок хворобливого стану психіки або слабоумства, та пока-

рання за рішенням суду заміняється на примусові заходи медичного характеру [2]. На погляд Л. М. Балабанової, осудність не є дзеркальним відображенням неосудності та в сучасному кримінальному праві розглядається дуже утилітарно і спрощено [2]. Ми згодні з цим автором. На наш погляд, саме вікові аспекти осудності є найменш опрацьованими і в законодавстві і в науці.

Спроба більш детально та глибоко розглянути вікові аспекти кримінальної відповідальності неповнолітніх була здійснена Т. О. Гончар. Автор гостро ставить перед законодавцем питання при виключення провадження в кримінальній справі стосовно неповнолітніх, які мають затримку психічного розвитку. Незалежно від причини виникнення ЗПР (яка не ототожнюється з соціальною або педагогічною занедбаністю), ця категорія підлітків характеризується недорозвитком емоційно-вольової сфери, незрілістю поведінки, недостатністю організованості та критичності, несформованістю навичок інтелектуальної діяльності та недостатністю знань про оточуючий світ, слабким розвитком мови тощо [3].

В історії радянського законодавства питання про мінімальний вік кримінальної відповідальності вирішувалося по-різному. Декретом РНК РСФСР від 14 січня 1918 р. було встановлено, що відповідальність за злочин настає з 17 років. У статті 3 Керівних засад кримінального права 1919 р. було встановлено, що неповнолітні віком до 14 років не підлягають суду і покаранню. До них застосовуються лише виховні заходи. Такі ж заходи застосовуються і до осіб віком від 14 до 18 років, які діяли без розуміння. Стаття 18 КК 1922 р. встановила мінімальний вік кримінальної відповідальності з 16 років, а неповнолітні віком 14–16 років підлягали відповідальності лише в порядку винятку, коли не можна було обмежитися засобами виховного чи медичного характеру. Такий же вік кримінальної відповідальності був визначений КК УРСР 1927 р.

Постановою ЦВК та РНК СРСР від 7 квітня 1935 року був встановлений вік кримінальної відповідальності у 12 років за найбільш поширені та небезпечні злочини — крадіжки, насильства, тілесні ушкодження, убивства.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31 травня 1941 р. був визначений вік кримінальної відповідальності за всі злочини з 14 років. Основами кримінального законодавства Союзу РСР та Союзних республік 1958 р. був встановлений вік кримінальної відповідальності в 16 років, а за деякі злочини — з 14 років, який зберігся до сьогодні.

Стаття 22 сучасного Кримінального кодексу України закріплює, що "кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину минуло шістнадцять років". Встановлення певного мінімального віку кримінальної відповідальності пов'язано з фізіологічним процесом поступового формування здатності особи з моменту досягнення певного віку усвідомлювати свої дії і керувати ними та розуміти небезпечність дій, які нею вчиняються. У зв'язку з цим законом диференційовано вік кримінальної відповідальності: за загальним правилом, кримінальній відповідальності підлягає особа, якій

до вчинення злочину минуло 16 років, і лише за вчинення злочинів, які перелічені у частині 2 статті 22 (у тому числі за готування чи замах щодо їх вчинення та співучасть у них), — з 14-річного віку.

Особи, які вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності "лише" за вбивство (статті 115–117), посягання на життя судді, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування охорони громадського порядку або військово-вслужбовця (статті 112, 348, 379, 400, 443), умисне заподіяння тілесних ушкоджень, що спричинили розлад здоров'я (стаття 121, частина 3 статей 345, 346, 350, 377, 398), крадіжку (стаття 185, частина 1 статей 262, 308), грабіж (статті 186, 262, 308), розбій (стаття 187, частина 3 статей 262, 308), умисне знищення або пошкодження державного, колективного майна чи індивідуального майна громадян, що спричинило тяжкі наслідки (частина 2 статей 194, 347, 352, 378), а також за умисне вчинення дій, які можуть викликати аварію поїзда (стаття 277). При цьому слід зазначити, що особи у віці від 14 до 16 років не підлягають кримінальній відповідальності за необережні злочини, крім убивства з необережності.

Вік, з якого настає кримінальна відповідальність, обчислюється з моменту вчинення злочину. При притягненні неповнолітнього до кримінальної відповідальності його вік встановлюється відповідно до документів про народження (число, місяць, рік народження), а при відсутності таких — на підставі медичної експертизи. Необхідно зауважити, що особа вважається такою, що досягла певного віку, не в день народження, а починаючи з наступної доби. У випадках, коли вік обвинуваченого неповнолітнього встановлює судово-медична експертиза, днем його народження вважається останній день визначеного року, а при визначенні віку мінімальною і максимальною кількістю років слід виходити з пропонованої експертизою мінімального віку цієї особи [4].

Як показали результати опитування, проведеного нами серед 15-річних підлітків міста, 50% з них вважають, що заради цікавої та привабливої справи будь-які правила та закони можна обійти; 50% обирають критику та засудження на свою адресу, ніж повну байдужість до себе; 90% схильні до гедоністичного ризику (це природно для дітей цього віку — прагнути до гострих ситуацій, небезпечних для здоров'я, життя і — найважливіше для них — для самооцінки). Усі ці явища не здивували нас, адже вони відображають вікові особливості підлітків. Викликає занепокоєння інше — сучасне правове поле, в якому існують ці діти (до речі, більшість із них має певні відхилення у поведінці), залишилося "поза зоною досягнення" для них: 40% опитуваних вважають, що майнові та немайнові права та інтереси громадян захищають райадміністрація та ДЕЗ, а 10% зовсім не замислювалися, в яку інстанцію необхідно звертатися людині в разі порушення її прав; 56% не знають, що в деяких випадках за бездіяльність вони несуть кримінальну відповідальність; 40% вважають, що кримінальна відповідальність настає з 16 років, 54% — з 14 років, 2% — з 18 років, а 4% — не замислювалися над цим.

Сучасне правове поле впливає на формування світогляду молодшої людини — 50% опитуваних зауважили, якщо діяти за законом, доби-

тися того, що необхідно, неможливо; 95% вважають, що ставлення людей до правослужняного способу забезпечення матеріального достатку змінюється в бік погіршення тощо.

Отже, формально вік — це визначений за документами юридичний період життя людини. Однак вік, за Б. Й. Цукановим, — це не тільки час, який переживається безпосередньо, в першу чергу це опосередковане відношення до часу, який переживається, у вигляді понять. "Опосередковане ставлення до часу, який переживається, є власно людське утворення" [5, 25] та формується воно поступово, з урахуванням основних етапів психофізіологічного дозрівання організму. На жаль, поняття "неповнолітній" та "особа, яка не досягла вісімнадцятирічного віку", що вживаються у статті 22, на думку законодавця, є ідентичними (неповнолітніми вважаються особи, які не досягли вісімнадцятирічного віку).

Як ми бачимо, основна помилка законодавця при визначенні мінімальної вікової межі, з якої настає кримінальна відповідальність, пов'язана саме з ідентифікацією психологічних змістів понять "неповнолітній" та особа, яка не досягла вісімнадцятирічного віку". У психологічній реальності ці поняття охоплюють два вікові періоди: підлітковість та юнацтво, кожний з яких має власний психологічний зміст.

На наш погляд, при встановленні нижчої межі кримінальної відповідальності необхідно урахувати:

1) вплив особливостей функціонування ЦНС на поведінку підлітка (баланс корково-підкоркових відношень змінюється в підлітковому віці в бік підкоркової активності, що призводить до переваги збуджуючих впливів та послабленню гальмівних. Рівень когерентності основних структур мозку у 12–14 років падає. Підліткам притаманні рухова розгальмованість, непосидючість, екзальтованість, роздратування, агресивність. Оскільки послаблені коркові функції, то страждає вся система довільної регуляції поведінки;

2) особлива напруженість почуттів підлітка. За І. С. Коном, 13 років — пік емоційної неврівноваженості. У віковій психології добре відомий "афект неадекватності" — бурна некерована реакція підлітка, яка не відповідає по емоційному напруженню приводу, який її викликав. У цьому випадку власна відповідальність за вчинки (особливо невдалі) повністю екстеріоризується;

3) полярність почуттів. У підлітка почуття занадто палкі, інколи ніщо не стримує його на шляху до обраної мети, в цей час для нього не існує ні моральних перешкод, ні страху перед іншими людьми або навіть перед смертю (схильність до гедоністичного ризику);

4) особливості мотиваційної сфери. Основні мотиви поведінки підлітка часто пов'язані зі схильністю до ризику (гедоністичного, фізичного, соціального). Цей феномен призводить до того, що основним критерієм для підлітка стають групові цінності. Часто міжособистісні стосунки з оточенням мотивуються основним принципом "слабо — не слабо".

Ці основні характеристики середнього підліткового віку дозволяють нам припустити, що кримінальна відповідальність із 14 років

(а в окремих суспільно небезпечних випадках вона настає з 12 років) не відповідає рівню розвитку свідомості дитини цього віку, що дає підстави для маніпулювання нею дорослими правопорушниками. Правотворчість є досить складною процедурою по створенню моделей поведінки та від мистецтва законодавців багато в чому залежить ефективність дії правового поля. Саме по собі бажання створити цивілізовані закони ще не означає, що вони дійсно будуть такими, це залежить не від бажання тих, хто створює моделі поведінки, а від стану первинної соціальної спільноти (держава, партія, нація).

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности // Психология формирования и развития личности. — М., 1981.
2. Балабанова Л. М. Судебная психология. — Д., 1998.
3. Гончар Т. О. Питання осудності та неосудності неповнолітніх: проблеми і перспективи // Правова держава. — 2003. — № 6. — С. 78–83.
4. Кримінальний кодекс України. — Харків, 2000.
5. Цуканов Б. И. Время в психике человека. — Одесса, 2000.

М. А. Новотна

ОНУ ім. І. І. Мечникова

ОТРАЖЕНИЕ ВОЗРАСТНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ САМОСОЗНАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ПРАВОВОМ ПОЛЕ

Резюме

Одной из наиболее неразработанных проблем является соответствие (или несоответствие) возрастных аспектов развития сознания степени юридической ответственности индивида за свои действия. Статья посвящена специфике уголовной ответственности подростков в современном правовом поле.

Ключевые слова: самопознание, правовое поле, правовое пространство, субъект преступления.

М. А. Novotna

ONU by it. I. I. Mechnikova

REFLECTION OF AGE CHANGES OF CONSCIOUSNESS IN THE MODERN LEGAL FIELD

Summary

One of the most in elaborate problems is accordance (or disparity) of age aspects of development of consciousness of degree of legal responsibility of individual for the actions. The article is devoted to the specific of criminal responsibility of teenagers.

Keywords: consciousness, legal field, leagal responsibility, subject of criminal.

УДК 159.95

І. І. Савенкова, здобувачОдеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології**СУБ'ЄКТИВНА ВИРАЗНІСТЬ БОЛЮ ПРИ РОЗЛАДАХ
ТИПУ "ХРОНІЧНІ НЕІНФЕКЦІЙНІ ЗАХВОРЮВАННЯ"**

У дослідженні виявилась залежність суб'єктивної виразності болю при розладах типу "хронічні неінфекційні захворювання" від тривалості власної одиниці часу. Встановлено, що ступінь суб'єктивної виразності болю узгоджується з власною одиницею часу індивіда у типологічній групі безперервного спектру "t-типів", тобто має чітку вікову та типологічну локалізацію.

Ключові слова: індивід, типологічна група, переважаюча хвороба, місце найменшого опору, фазова сингулярність, біологічний цикл.

Результати попередніх досліджень свідчать про те, що згідно із законом переживання часу, можливо передбачити місце найменшого опору у кожного окремого індивіда [5; 6]. Якщо хвороба має хронічний характер, то можливо підрахувати загострення, тривалість періодів реконвалесценції та ремісії у кожного окремого хворого згідно з ходом біологічного годинника індивіда. Постає питання: чи можливо передбачити ступінь виразності симптомів хронічних неінфекційних захворювань?

Для медичної практики у зв'язку з "сигнальним" значенням болю дуже важливою є характеристика болю. Але труднощі об'єктивної характеристики болю пов'язані з тим, що за своїм характером біль є суб'єктивним відчуттям, що залежить не тільки від діючого подразника, але й від психічної реакції особистості на біль. Існує багато різних класифікацій болю, які враховують гостроту процесу, клініко-лабораторний перебіг процесу. Так класифікація фізичного болю враховує ті фактори, що призводять до болю, та локалізацію больового відчуття. Тобто поділ фізичного болю на біль, зумовлений зовнішніми і внутрішніми процесами. У даній класифікації не враховуються психологічні аспекти болю. Розрізнення у фізичному болю первинного та вторинного, вказує на час його виникнення. Теорії, які розглядають біль як психологічний феномен, враховують психологічні механізми болю. Так теорія Т. S. Szasz [15], зокрема, використовуючи фрейдівську концепцію ego, id, super-ego, сприймає тіло як об'єкт, і біль виникає тоді, коли сприймається загроза з об'єктивних чи суб'єктивних причин. Дана теорія не дає відповідь на питання, чи є симптом болю органічним чи функціонально залежить від оцінки зовнішнім спостережником загрози для тіла. Класифікація Z. Engel розглядає біль по його значенню на трьох рівнях символізації, не враховуючи ступінь суб'єктивної виразності болю, що є вирішальним в об'єктивній оцінці болю.

Класифікація Н. Merskey [12] виділяє механізми розвитку психогенного болю, не згадуючи про суб'єктивний характер виразності цього симптому. М. D. Reimer [14] розглядає біль як категорію безсилля поряд з іпохондрією. У. О. Roney [13] розглядав п'ять випадків психогенного болю та наводить докази їх патогенезу, як конверсійних реакцій. Н. Н. Beecher [9] наводив приклади, що більша частина поранених американських солдат і заперечувала у собі біль і не вимагала анальгетиків. Але все ж таки не всі сто відсотків відмовлялися від анальгетиків, тобто поряд з установкою на біль є певна суб'єктивна його оцінка кожним окремим індивідом, яка є провідною в об'єктивній оцінці болю як симптому.

Дотепер не існує об'єктивних методів оцінки інтенсивності больового відчуття в людини. Але в лікарській практиці суб'єктивній оцінці болю не надається певної уваги, внаслідок його суб'єктивності. Тому в клініці усні повідомлення порівнювань із даними лікарського обстеження і доповнюють деякими прийомами, які дозволяють контролювати ступінь суб'єктивності в оцінці болю пацієнтом. Але ці прийоми не дають позитивного результату без оцінки болю самим хворим. Не мали успіху в оцінці кількісних та якісних аспектів відчуття болю методики експериментально викликаного болю, використання їх у сполученні з психофізичними вимірами болю й обміну повідомлень пацієнтів про вплив на біль анальгетичних препаратів [10, 16]. Але кожен окремий пацієнт по-різному реагує на один і той же біль, оцінює його по-різному і по-різному оцінює вплив анальгетичних препаратів на його організм. Це вказує на те, що індивідуальна суб'єктивна оцінка є провідною у виразності болю і потребує певної класифікації.

Електричні потенціали для вивчення сенсорних процесів у корі мозку людини використовують для оцінки суб'єктивної інтенсивності болю [11]. Цей метод використовують також для вивчення анальгетичного ефекту. Однак викликані потенціали дають різну амплітуду в кожного окремого індивіда, а також піддаються дії важко усунутих суб'єктивних факторів, таких як чекання й увага [11]. Тому сучасні методи дослідження об'єктивних фізіологічних корелятивів якості й інтенсивності болю у людини не є ефективними та дієвими. Перевага віддається суб'єктивній оцінці виразності болю в кожного окремого індивіда.

Хронічний біль має свої особливості порівняно з гострим за своїми механізмами, фізіологією, а також суб'єктивною оцінкою цього симптому. Це пов'язано з тим, що тривалий болючий вплив викликає додаткові нейрофізіологічні реакції у нервовій системі людини, а також зростання впливу психологічних факторів на нейрофізіологічні механізми болю. Тому диференціальна діагностика цього болю, а також лікування з метою зняття цього симптому — це одна з головних проблем боротьби за здоров'я людини.

Двоїстий характер болю і різне ставлення до нього відмічали Анохін, Аствацатуров [2], Орбели [4]. Цей двоїстий характер болю пояснює, чому не тільки у широкій лікарській практиці, але й у працях ряду видатних представників медицини зустрічається недооцінювання у відомій мірі значення для діагностики ступеня суб'єктивного вираження болю. А класифікацій суб'єктивної виразності болю не існує.

При оцінці суб'єктивної виразності болю цікавим є питання локалізації больового відчуття. Для діагностики локалізації болю це дуже важливо. Відомо, що больові відчуття, що виходять із внутрішніх органів, не є точно локалізованими. Дуже часто захворювання якого-небудь із внутрішніх органів дають відбитий чи неправильно локалізований біль.

Ми дослідили залежність суб'єктивної виразності болю при хронічних неінфекційних захворюваннях від індивідуальних особливостей психіки.

Мета дослідження: з'ясувати ступінь суб'єктивної виразності болю при розладах типу "хронічні неінфекційні захворювання" у типологічних групах безперервного спектру "τ-типів".

Дослідження проводилось на контингенті дітей віком від 7 до 14 років, які страждають на хронічні неінфекційні захворювання, на базі стаціонару та поліклінічного відділення Первомайської районної лікарні. На кожного хворого оформлювалась анкета, за допомогою якої з'ясовувалось наступне:

- 1) суб'єктивна виразність болю: слабкий, тупий, помірний, нестерпний;
- 2) ступінь виразності болю (визначав сам досліджуваний):
 - 1 бал — слабкий біль,
 - 2 бали — тупий,
 - 3 бали — помірний,
 - 4–5 балів — гострий,
 - 6–7 балів — нестерпний;
- 3) місце локалізації болю на проекцію поверхні тіла;
- 4) таблиця з визначенням τ-типу.

У кожного досліджуваного методом хронометричної проби [8:35–45] визначався "τ-тип". Індивідуальне значення "τ-типу" розраховувалося за формулою [5:132].

Усього у дослідженні взяло участь 300 дітей віком від 7 до 14 років у період загострення захворювання. Серед них — 80 дітей, які страждають на хронічні захворювання серцево-судинної системи. Із них: 18 дітей з неінфекційними міокардитами, 62 дитини — із вегето-судинною дистонією, серед яких у 23 дітей — по гіпотонічному типу та у 39 дітей — по гіпертонічному типу.

Власна одиниця часу у дітей, які хворі на вегето-судинну дистонію по гіпертонічному типу, склала два діапазони інтервалів:

$0,8 \text{ с} \leq \tau \leq 0,86 \text{ с}$ (21 дитина) та $0,94 \text{ с} \leq \tau \leq 1,0 \text{ с}$ (18 дітей).

Між індивідами цих груп є також ряд якісних відмін у ступені суб'єктивної виразності болю. Суб'єктивна виразність болю у дітей з власною одиницею часу у діапазоні: $0,8 \text{ с} \leq \tau \leq 0,86 \text{ с}$ (у цьому діапазоні знаходяться хворі на міокардит) від 4 до 7 балів, що вказує на різкий характер перебігу хвороби. Місце локалізації болю — ділянка серця з іррадіацією у ліву руку. Суб'єктивна виразність болю у дітей з власною одиницею у діапазоні: $0,94 \text{ с} \leq \tau \leq 1,0 \text{ с}$ від 1 до 3 балів, тобто перебіг хвороби характеризується меншою виразністю перебігу хвороби. Хворі на вегето-судинну дистонію по гіпертонічному типу відрізняються своїми типологічними групами.

У діапазоні: $0,8 \text{ с} \leq \tau \leq 0,86 \text{ с}$ знаходяться індивіди із сангвінічним типом темпераменту, тобто індивіди, в організмі яких по Гіппократу переважає кров. В індивідів цього типу згідно з показниками Айзенка висока екстраверсія та нейротизм, високий рівень збудження та гальмування, які врівноважують один одного. У поведінці діти цієї групи відрізняються життєрадісністю, оптимістичністю, великою рухливістю. Вони наближаються до "суто" сангвініків. У діапазоні: $0,94 \text{ с} \leq \tau \leq 1,0 \text{ с}$ знаходяться індивіди із меланхолічним типом темпераменту, тобто індивіди, в організмі яких по Гіппократу переважає чорна жовч. В індивідів цього типу згідно з показниками Айзенка виражена інтроверсія та високий нейротизм, а гальмування у два рази перебільшує збудження. Вони чутливі, із прихованою агресивністю. Наближаються до "суто" меланхоліків.

Більшість дітей сангвіноїдної групи скаржилась на постійний гострий брак часу при виконанні шкільних та домашніх справ. У меланхоїдній групі, навпаки, практично більшість хворих стверджували, що не відчувають дефіциту часу при виконанні роботи. Різне ставлення до часу у хворих на вегето-судинну дистонію по гіпертонічному типу сангвіноїдної групи ("точні" суб'єкти) пов'язано з величиною індивідуального "т-типу".

Розподіл суб'єктивної виразності болю хворих на вегето-судинну дистонію по гіпотонічному типу у безперервному спектрі "т-типів" показує, що хворі цих двох діапазонів власної одиниці часу: $1,0 \text{ с} < \tau \leq 1,1 \text{ с}$ та $0,7 \text{ с} \leq \tau < 0,8 \text{ с}$ відрізняються показниками суб'єктивної виразності болю. Суб'єктивна оцінка болю в дітей з власною одиницею часу у діапазоні: $0,7 \text{ с} \leq \tau < 0,8 \text{ с}$ від 4 до 7 балів. А в дітей з "т" у діапазоні: $1,0 \text{ с} < \tau \leq 1,1 \text{ с}$ від 1 до 3 балів. Ці дві групи дітей відрізняються своїми типологічними групами. У діапазоні: $0,7 \text{ с} \leq \tau < 0,8 \text{ с}$ знаходяться діти із холеричним типом темпераменту, тобто індивіди, в організмі яких по Гіппократу переважає жовч. В індивідів цього типу згідно з показниками Айзенка висока екстраверсія та стабільність, а збудження у два рази переважає над гальмуванням. Вони цілеспрямовані та агресивні у поведінці. Індивіди з таким "т-типом" наближаються до "суто" холериків. У діапазоні $1,0 \text{ с} < \tau \leq 1,1 \text{ с}$ знаходяться індивіди з флегматичним типом темпераменту, у яких по Гіппократу переважає слиз. Згідно з показниками Айзенка, в індивідів цього типу виражена інтроверсія та стабільність, високий рівень збудження та гальмування, які врівноважують один одного, а рухливість у двічі менше, ніж в інших "т-типів" у типологічній групі. Вони спокійні, продуктивно працюють у знайомих умовах і наближаються до "суто" флегматиків.

Нами були обстежені діти із хронічними захворюваннями органів дихання у період загострення: 15 дітей — із бронхіальною астмою, 14 дітей — із хронічною пневмонією та 11 дітей — із рецидивуючим неінфекційним трахеобронхітом.

Власна одиниця часу дітей, які хворі на бронхіальну астму та рецидивуючий трахеобронхіт, визначилась у діапазоні: $0,7 \text{ с} \leq \tau < 0,8 \text{ с}$, що відповідає холеричному типу темпераменту у типологічній групі

" τ -типів". Суб'єктивна виразність болю у цих хворих від 4 до 7 балів (гострий та нестерпний біль). Місце локалізації болю — ділянка грудної клітки. Власна одиниця часу у хворих на хронічну неінфекційну пневмонію з уродженими вадами органів дихання у діапазоні: $0,8 \text{ с} \leq \tau < 0,86 \text{ с}$, що визначає певну локалізацію хронічної пневмонії та уроджених вад розвитку органів дихання у безперервному спектрі τ -типів, що відповідає сангвінічному типу темпераменту. Суб'єктивна виразність болю у цих хворих визначається від 4 до 7 балів.

Оцінка суб'єктивної виразності болю у хворих із хронічними захворюваннями органів дихання переконує нас, що ступінь суб'єктивної виразності болю узгоджується із значенням власної одиниці часу у безперервному спектрі " τ -типів".

Нами були обстежені 98 дітей, які страждають на хронічні захворювання нирок та сечовивідних шляхів у період загострення. Із них: 44 дитини із хронічним гломерулонефритом, 2 дитини із хронічним циститом, 28 дітей із дизметаболічними нефропатіями. Усі обстежені хворі по " τ -типам" розподілились у групі з діапазоном: $0,86 \text{ с} \leq \tau \leq 0,94 \text{ с}$, що відповідає локалізації хвороби нирок у типологічних групах безперервного спектру " τ -типів" [8:94]. Суб'єктивна виразність болю у дітей даної групи від 4 до 7 балів (гострий та нестерпний біль) при загостреннях хронічних захворювань із локалізацією у поперековій ділянці та іррадіацією в абдомінальну ділянку тіла. Цей діапазон власної одиниці часу враховує рівноважний тип темпераменту. За показниками Айзенка індивіди цього типу знаходяться на умовному нулі, у них середній рівень збудження та гальмування, які врівноважують один одного. Відрізняюча особливість їхньої поведінки є обережність без страху. Але максимальний ступінь суб'єктивної виразності болю (7 балів) відмічається саме в індивідів з $\tau = 0,9 \text{ с}$ ("суто" рівноважний тип).

Оцінка ступеня виразності болю у хворих із хронічними неінфекційними захворюваннями нирок та сечовивідних шляхів показує, що суб'єктивна виразність болю узгоджується із власною одиницею часу у безперервному спектрі " τ -типів".

Серед захворювань шлунково-кишкового тракту було обстежено в період загострення: 39 дітей із хронічним гастритом, 9 дітей з виразковою хворобою, 12 дітей із хронічним холециститом, 11 дітей — із хронічним панкреатитом, 9 дітей із дискинезією жовчовивідних шляхів.

Власна одиниця часу в дітей із хронічними гастритами та виразковою хворобою визначається у діапазоні: $1 \text{ с} < \tau \leq 1,1 \text{ с}$, що відповідає групі індивідів, у яких "переважаюча" хвороба шлунку згідно з типологічними групами у безперервному спектрі " τ -типів" [8:94]. Власна одиниця часу у дітей із хронічними панкреатитами, ДЖВП відповідає діапазону: $0,7 \text{ с} \leq \tau < 0,8 \text{ с}$, що підтверджує розташування "переважаючих" хвороб печінки та жовчного міхура у безперервному спектрі " τ -типів" [8:94].

Ступінь суб'єктивної виразності болю у діапазоні від $0,7 \text{ с} \leq \tau < 0,8 \text{ с}$ від 4 до 7 балів (гострий та нестерпний біль), при чому спостерігається

Розподіл ступеня виразності болю

ся поступово прогресія ступеня виразності болю від $\tau = 0,7$ с до $\tau = 0,8$ с. Ступінь суб'єктивної виразності болю у діапазоні: $1 \text{ с} \leq \tau \leq 1,1$ с від 1 до 3 балів (слабкий, тупий, помірний біль), при чому спостерігається поступово прогресія ступеня виразності болю від $\tau = 1$ с до $\tau = 1,1$ с.

Оцінка ступеня суб'єктивної виразності болю переконує нас, що суб'єктивна виразність болю узгоджується із власною одиницею часу у безперервному спектрі "т-типів".

Відомо, що емоційний стан впливає на оцінку швидкості часу. Н. Марін показав, що проміжки часу, які заповнені ударами годинника, здаються більш тривалими, ніж такі ж проміжки, які заповнені музичними звуками [3]. Проміжки часу, які заповнені позитивними емоціями, здаються коротші, а заповнені негативними емоціями довші. На думку Фресс, у стані задоволення увага зосереджується на процесі переживання, тому час здається летучим. Навпаки, у стані незадоволення увага зосереджується на часі, тому плин його уповільнюється [7]. Біль супроводжується негативними емоціями, тому відтворення проміжків часу індивідом у період загострення хвороби та в період затухання хвороби і в період ремісії повинне змінюватись. Ми провели повторне дослідження дітей після виписки із стаціонару в поліклінічних умовах, коли суб'єктивна виразність болю була відсутня. Результати оцінки відтворення проміжків часу в середніх значеннях у період загострення та в період ремісії зведені у таблицю 1. Результати показують, що відтворення проміжків індивідами не залежить від стану індивіда та суб'єктивної виразності болю, а визначає індивідуальні особливості особистості [8:111].

Таблиця 3.1

Проміжок	2 с	3 с	4 с	5 с
Оцінка в період загострення	1,687 с	2,876 с	3,543 с	4,245 с
Оцінка в період реконвалесценції	1,682 с	2,871 с	3,550 с	4,249 с
Оцінка в період ремісії	1,689 с	2,874 с	3,548 с	4,242 с

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати на підставі результатів дослідження, що ступінь суб'єктивної виразності болю при розладах типу "хронічні неінфекційні захворювання" узгоджується із власною одиницею часу індивіда у типологічній групі безперервного спектру "т-типів", тобто має чітку вікову та типологічну локалізацію. Така диференціація необхідна в медицині, тому що вона дасть можливість лікарю передбачити ступінь виразності больової реакції у кожного окремого хворого при загостреннях хронічних неінфекційних захворювань в онтогенезі та своєчасно провести профілактику захворювання. Це створить умови для запобігання загостренню захворювання та допоможе зупинити хронізацію неінфекційного процесу.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности // Психология формирования и развития личности. — М., 1981. — С. 31–37.
2. Аствацатурова М. И. Обзор современного положения проблемы боли // Тр. ВМА им. С. М. Кирова, 1939. — Т. 20. — С. 234–246.
3. Забродин Ю. М., Фришман Е. З., Шляхтин Г. С. Особенности решения сенсорных задач человеком. — М.: Наука, 1981.
4. Орбели Л. А. Избранные труды. — Т. 4. — М.; Л.: Наука, 1966.
5. Савенкова І. І. Локалізація симптомів хронічних неінфекційних захворювань у типологічних групах // Вісник ОНУ. — Одеса, 2003. — С. 132–147.
6. Савенкова І. І. Фактор часу та проблема гастроентерологічних розладів // Психологія і суспільство. — Тернопіль, 2005. — С. 92–99.
7. Фресс П. Восприятие и оценка времени // П. Фресс, Ж. Пиаже. Экспериментальная психология. — М.: Прогресс, 1978. — Вып. 6. — С. 88–130.
8. Цуканов Б. Й. Время в психике человека // Природа. — 1989. — № 4. — С. 82–90.
9. Beecher H. K. Measurement of Subjective Responses. — New York: Oxford Univ. Press, 1959.
10. K. D. Keele The pain chart // Lancet. — 1948. — 11, 6.
11. Lindblom U. Neurophysiological measurement of pain // Acta anaesth. scand., 1982. — Suppl. 74. — P. 30–32.
12. Merskey H. The characteristics of persistent pain in psychological illness. // J. of Psychosomatic Research. — 1965. — P. 198–291.
13. Raney J. O. Pain, emotion and a rationale for therapy // Northwest Med. — 1970. — 69. — P. 659–661.
14. Reimer M. D. Disability determinations of disorders based on emotional factors // Industrial Medicine and Surgery. — 1967. — 36. — P. 347–351.
15. Szasz T. S. Pain and Pleasure. A study of Bodily Feelings. — Tavistock, London, 1957.
16. Zoppi M., Procacci P., Maresca M. Experimental pain in man. — Pain, 1979. — 6. — № 2. — P. 123–140.

І. І. Савенкова

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра экспериментальной и дифференциальной психологии

СУБЪЕКТИВНАЯ ВЫРАЖЕННОСТЬ БОЛИ ПРИ РАССТРОЙСТВАХ ТИПА "ХРОНИЧЕСКИЕ НЕИНФЕКЦИОННЫЕ ЗАБОЛЕВАНИЯ"

Резюме

В исследовании выявилась зависимость субъективной выраженности боли при расстройствах типа хронические неинфекционные заболевания от собственной единицы времени.

Установлено, что степень субъективной выраженности боли согласуется с собственной единицей времени в типологической группе непрерывного спектра "т-типов", т. е. имеет четкую возрастную и типологическую локализацию.

Ключевые слова: индивид, типологическая группа, предпочитаемая болезнь, место наименьшего сопротивления, фазовая сингулярность, биологический цикл.

I. I. Savenkova

Odessa I. I. Mechnikov National University

**THE DISPLAY'S DEGREE OF PAIN WHEN HEART-VESSELS'
UPSETTINGS**

Summary

In the research was revealed that the subjective display's degree of pain when heart — vessels' upsettings is clealy co-ordinated with the individ's own unit of time, that is it has the clear age and typligical localization.

Keywords: an individ, a typligical group, a preferable illness, a biological cycle.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

УДК 159.922; 316.612.

Є. М. Самойленко, доц.

Донецький університет економіки та права, кафедра соціальних, філософських і гуманітарних дисциплін.

ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТАТІ НА МОТИВАЦІЮ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЮНАКІВ І ДІВЧАТ-СТУДЕНТІВ

Стаття розкриває актуальну проблему взаємозв'язку мотивації навчальної діяльності і психологічної статі (маскулінності, фемінінності й андрогінії) юнаків і дівчат — студентів різних спеціальностей вузів.

Ключові слова: маскулінність, фемінінність, андрогінія, мотивація.

Проблема мотивації взагалі і навчальної діяльності студентів у соціальних умовах, що змінилися, зокрема, є однією зі стрижневих у сучасній психології. Б. Ф. Ломов справедливо відзначає: "Розроблення цих питань має величезне значення не тільки для розвитку теорії психології, але й для рішення багатьох практичних задач" [5]. Окремі аспекти даної проблеми достатньо вивчені вітчизняними вченими-психологами. Так С. В. Бобровицькою виявлено істотний вплив на мотивацію вступу молоді до вузів соціальних умов. М. В. Вовчик-Блакитною, Г. А. Мухіною, А. Н. Печниковим, Ф. М. Рахматуліною вивчалися ведучі навчальні мотиви студентів. Р. С. Вайсман спостерігав динамічні зміни мотивів творчих досягнень студентів-психологів [3]. Свій вагомий внесок зробили також А. І. Гебос, О. С. Гребенюк, Е. П. Ільїн, В. Я. Кикоть, А. А. Реан, В. А. Якунін та ін.

Однак особливості мотиваційної сфери навчальної діяльності студентів з урахуванням психологічної статі (маскулінності, фемінінності й андрогінії) у вітчизняній психології вивчені недостатньо. У той же час, як відзначено в ряді досліджень, урахування ступеня виразності маскулінності, фемінінності й андрогіності істотно змінює ту картину, що виділяється без урахування цих особливостей [2]. Проблема полягає у виявленні ступеня цього впливу.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі аналізу результатів соціально-психологічного дослідження, яке було проведено серед студентів других курсів чотирьох вузів м. Донецька (факультету підприємництва, будівельно-архітектурного факультету, економічного факультету і факультету психології) показати обумовленість мотивації до навчання студентів різних спеціальностей вузів статеворольовими відмінностями.

Репрезентативна вибірка склала 589 осіб: юнаки — 262 особи, дівчата — 327 осіб.

Для визначення психологічної статі досліджуваних (*маскулінності, фемінінності й андрогінії*) було використано модифікований статево-

рольовий опитувальник Сандри Бем (BSRI) і проєктивний тест "Малюнок людини".

Обстеження мотивації до навчання проводилося з використанням модифікованої методики "Мотивація навчання у вузі" Т. И. Ільїної.

Аналіз даних, отриманих за мотивацією студентів до навчання, проводився у два етапи.

На першому етапі порівнювалися дані, у яких частки виражені як у частках одиниці, так і у відсотках.

На другому етапі, за окремими особистісними особливостями юнаків і дівчат-студентів тих спеціальностей факультетів вузів, де процентна більшість за критерієм F^* Фішера для дівчат або юнаків відповідного статевого типу підтверджувалася, було проведено кореляційний аналіз.

Загальний аналіз мотивації до навчання юнаків і дівчат без урахування психологічної статі показує, що в цілому 52,2% обстежених студентів і 52% студенток мотивовані на "одержання диплома"; мотив "придбання знань" діагностується тільки у 12% всіх обстежених юнаків і 17,3% обстежених дівчат. При тому, у 35,8% юнаків і у 30,7% дівчат немає чітко вираженої мотивації на "диплом" або на "знання — професію".

Серед маскулінних юнаків, відсоток мотивованих на "одержання диплома" складає 53,8%, тоді як серед маскулінних дівчат таких 63% при приблизно рівному співвідношенні тих, які мотивовані на "придбання знань", — 21,2% у юнаків і 25,9% у дівчат. Але в той же час, дівчат маскулінного статевого типу, без чітко вираженої мотивації на "диплом" або на "знання — професію", у двічі менше в процентному відношенні, ніж юнаків того ж статевого типу — відповідно 11,1 і 25%. Вище медіанного показник мотивації на "диплом" у маскулінних юнаків — студентів факультету підприємництва (69,2%). Серед дівчат значно перевищено медіанний показник мотивації на "диплом" у маскулінних студенток економічного факультету — 83,3% і в студенток будівельно-архітектурного факультету — 66,6%. При тому, як в обстежених юнаків, так і у дівчат-студенток маскулінного статевого типу економічного факультету відсутній мотив придбання знань. Серед обстежених маскулінних дівчат-психологів мотивовані на знання 66,7%. Найвищий відсоток тих, які не визначилися, діагностовано серед маскулінних юнаків економічного факультету — 50%.

Порівняльний аналіз ступеня виразності мотивації до навчання у студентів-юнаків і дівчат фемінінного статевого типу показує, що серед дівчат значно більше тих, які націлені на одержання диплома, — 67%, ніж серед юнаків — 48,5%. При тому медіанний рівень мотивації на диплом перевищено у студенток факультету підприємства — 79,4%, будівельно-архітектурного факультету — 73,7% і економічного факультету — 68,2%. Серед обстежених студенток факультету психології мотив знань діагностовано у 25,8%, тоді як серед студенток факультету підприємства таких узагалі немає, а в студенток будівельно-архітектурного факультету він складає 5,3%.

У високо андрогінних юнаків і дівчат мотив отримання диплома не має значимих розходжень. Серед обстежених юнаків таких —

56,4%, дівчат — 54,3%. Мотив придбання знань у високо андрогінних дівчат виражений дещо сильніше, ніж у юнаків — відповідно 14,5% і 8,3%, тоді як не визначилися серед юнаків — 35,3%, дівчат — 31,2%.

У середовищі досліджених юнаків і дівчат низько андрогінного статевого типу високий відсоток студенток, що не визначилися, — 58,8% (у студентів цей показник дорівнює 27,5%). Мотивованих на одержання диплома юнаків-студентів серед низько андрогінних — 50%, серед дівчат таких 23,5%.

Кореляційний аналіз отриманих даних дає уявлення про наступне.

1. У цілому у маскулінних юнаків будівельно-архітектурного факультету виявлено позитивний помірний кореляційний зв'язок між мотивацією до навчання і ригідністю ($r = 0,39$).
2. У маскулінних юнаків будівельно-архітектурного факультету спеціальності "Теплогазопостачання" діагностовано позитивний помірний кореляційний зв'язок між мотивацією до навчання і ригідністю ($r = 0,46$).
3. У маскулінних юнаків факультету підприємництва спеціальності "Менеджмент у виробничій сфері" діагностовано помірний взаємозв'язок між мотивацією до навчання й емоційною збудливістю ($r = 0,30$), самооцінкою ($r = 0,30$); слабкий — між груповим статусом і мотивацією до навчання ($r = 0,27$); негативний сильний кореляційний зв'язок виявлено між активністю і мотивацією до навчання ($r = -0,80$); помірний між темпом реакції і мотивацією до навчання ($r = -0,46$); слабкий між ригідністю і мотивацією до навчання ($r = -0,23$).
4. У маскулінних юнаків будівельно-архітектурного факультету спеціальності "Охорона праці" діагностовано позитивний помірний кореляційний зв'язок між ригідністю і мотивацією до навчання ($r = 0,37$). Негативний сильний кореляційний зв'язок виявлено між мотивацією до навчання і темпом реакції ($r = -0,79$), активністю ($r = -0,74$); середній зв'язок між мотивацією до навчання і екстраверсією ($r = -0,51$), самооцінкою ($r = -0,51$), груповим статусом ($r = -0,59$).
5. У фемінінних юнаків виявлено позитивний помірний кореляційний зв'язок між ригідністю і мотивацією до навчання ($r = 0,47$). Негативний помірний кореляційний зв'язок виявлено між екстраверсією і мотивацією до навчання ($r = -0,45$), слабкий між груповим статусом і мотивацією до навчання ($r = -0,23$).
6. У маскулінних юнаків факультету підприємництва діагностовано позитивний слабкий взаємозв'язок між мотивацією до навчання і емоційною збудливістю ($r = 0,25$), самооцінкою ($r = 0,20$), і груповим статусом ($r = 0,28$). Негативний сильний кореляційний зв'язок виявлено між активністю і мотивацією до навчання ($r = -0,77$); середній між темпом реакції і мотивацією до навчання ($r = -0,55$).

7. Маскулінних юнаків-студентів економічного факультету характеризує позитивний середній взаємозв'язок мотивації до навчання і емоційної збудливості ($r = 0,63$); помірний взаємозв'язок мотивації до навчання і темпу реакції ($r = 0,47$), активності ($r = 0,36$), ригідності ($r = 0,38$), екстраверсії ($r = 0,36$), групового статусу ($r = 0,38$). Негативний сильний взаємозв'язок діагностовано між самооцінкою і мотивацією до навчання ($r = -0,72$).
 8. Високо андрогінних юнаків економічного факультету характеризує позитивний середній взаємозв'язок темпу реакції і мотивації до навчання ($r = 0,53$); помірний взаємозв'язок активності і мотивації до навчання ($r = 0,44$), ригідності і мотивації до навчання ($r = 0,30$); слабкий взаємозв'язок ригідності і мотивації до навчання ($r = 0,53$).
 9. У високо андрогінних юнаків-менеджерів факультету підприємства діагностовано позитивний слабкий зв'язок між темпом реакції і мотивацією навчання ($r = 0,22$) та негативний слабкий зв'язок між емоційною збудливістю і мотивацією до навчання ($r = -0,31$).
 10. Високо андрогінні юнаки — землевпорядники характеризуються позитивним помірним зв'язком мотивації до навчання і темпом реакції ($r = 0,26$), екстраверсією ($r = 0,23$) і груповим статусом ($r = 0,26$). Негативний помірний зв'язок спостерігається між емоційною збудливістю і мотивацією до навчання ($r = -0,22$).
 11. Для високо андрогінних юнаків-психологів характерним є позитивний середній зв'язок між темпом реакції і мотивацією до навчання ($r = 0,52$), негативний тісний зв'язок між ригідністю і мотивацією до навчання ($r = -0,74$); слабкий між емоційною збудливістю і мотивацією до навчання ($r = -0,24$), а також самооцінкою ($r = -0,29$).
 12. Дівчата маскулінного статевого типу будівельно-архітектурного факультету характеризуються, так само як і юнаки, позитивним помірним зв'язком екстраверсії і мотивації до навчання ($r = 0,31$), але дуже слабким зв'язком ригідності і мотивації до навчання ($r = 0,19$).
 13. Відмітною характеристикою окремих властивостей особистості маскулінних дівчат економічного факультету є наявність помірного зв'язку між емоційною збудливістю і мотивацією до навчання ($r = 0,36$), тоді як у юнаків цей зв'язок середній.
 14. Фемінінних дівчат економічного факультету характеризує помірний зв'язок групового статусу і мотивації до навчання ($r = 0,49$).
- Для фемінінних дівчат економічного факультету, спеціальності "Економіка підприємства" характерним є позитивний тісний зв'язок мотивації навчання з темпом реакції ($r = 0,71$) і з емоційною збудливістю ($r = 0,71$).
- Дівчат фемінінного статевого типу будівельно-архітектурного факультету спеціальності "Теплогазопостачання", характеризує середній позитивний зв'язок відносин між мотивацією навчання й емоційною

збудливістю ($r = 0,57$), екстраверсією ($r = 0,58$) і груповим статусом ($r = 0,62$); помірний зв'язок між ригідністю і мотивацією навчання ($r = 0,49$), самооцінкою і мотивацією навчання ($r = 0,41$).

Висновки

Отже, порівняльний аналіз впливу психологічної статі на мотивацію навчальної діяльності юнаків і дівчат-студентів різних спеціальностей вузів показав, що:

1) серед юнаків і дівчат — студентів других курсів денної форми навчання різних спеціальностей вузів, з медіанним віком обстежених 18,9 років, без урахування психологічної статі, діагностується рівне процентне співвідношення мотивованих на "одержання диплома". Серед дівчат-студентів дещо вище відсоток мотивованих на "придбання знань", тоді як серед юнаків більше тих, у кого немає чітко вираженої мотивації на "диплом" або на "знання — професію";

2) при урахуванні психологічної статі обстежених серед дівчат маскулітного і фемінінного статевих типів значно більше, ніж серед юнаків, діагностується тих, які мотивовані на "одержання диплома". Серед високо андрогінних юнаків і дівчат це співвідношення приблизно рівне, а серед низько андрогінних юнаків-студентів мотивованих на "одержання диплома" вдвічі більше, серед дівчат. При тому, у середовищі низько андрогінних дівчат удвічі вище відсоток таких, які не визначилися, ніж серед юнаків. Серед високо андрогінних юнаків і дівчат, кількість таких, які не визначилися приблизно рівна, а в середовищі маскулітних, юнаків без вираженої мотивації вдвічі більше, ніж дівчат;

3) за окремими спеціальностями, найбільше націлені на "диплом" маскулітні юнаки факультету підприємництва, дівчата маскулітного і фемінінного статевого типу економічного і будівельно-архітектурного факультетів і фемінітні дівчата факультету підприємництва. Повністю відсутній мотив придбання знань у юнаків і дівчат-студентів маскулітного статевого типу економічного факультету й у дівчат-студентів фемінінного статевого типу факультету підприємництва, і дуже низький він серед студенток будівельно-архітектурного факультету, тоді як кожна четверта студентка-психолог мотивована на одержання знань.

Література

1. *Введение в гендерные исследования.* — СПб.: Алегей, 2001. — Т. I, II.
2. *Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины.* — СПб.: Питер, 2002. — 544 с.
3. *Ильин Е. П. Мотивация и мотивы.* — СПб.: Питер, 1999. — 472 с.
4. *Кубышкина М. Л. Психологические особенности мотивации социального успеха: Автореф. дисс... канд. псих. наук* — СПб., 1997.
5. *Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии.* — М.: Наука, 1985. — С. 205.
6. *Практикум по гендерной психологии / Под ред. Е. И. Клешиной.* — СПб.: Питер, 2003. — 452 с.

7. Реан А. А., Андреева Т. В., Киреева Н. Н., Москвичева Н. Л. О ценностно-мотивационной сфере студентов-универсантов // Ананьевские чтения-99: Тезисы научно-практ. конф. — СПб., 1999. — С. 222–223.
8. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. — В 2-х т. — М.: ЮНИТИ, 2002.
9. Maccoby E. E., Jacklin C. N. Psychology of sex differents. — V. 1,2. — Stanford, Calif., Stanford University Press, 1997.
10. Unger B. K., Crawford M. Sex and gender. The troubled relationship between sex and gender. Psychological Science, 1993. — 4, — P. 122–124.

Е. Н. Самойленко, доц.

Донецкий университет экономики и права,
кафедра социальных, философских и гуманитарных дисциплин.

ИССЛЕДОВАНИЯ ВЛИЯНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОЛА НА МОТИВАЦИЮ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЮНОШЕЙ И ДЕВУШЕК-СТУДЕНТОВ

Статья раскрывает актуальную проблему взаимосвязи мотивации учебной деятельности и психологического пола (маскулинности, фемининности и андрогинии) юношей и девушек-студентов разных специальностей вузов.

Ключевые слова: маскулинность, фемининность, андрогиния, мотивация.

Y. Samoylenko, doc.

Donetsk university of economics and law

THE RESEARCH OF THE INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL SEX ON MOTIVATION OF EDUCATIONAL ACTIVITY OF MALE AND FEMALE STUDENTS

Summary

The article reveals the actual problem of the interrelation of motivation of educational activity and psychological sex (masculinity, feminity and androgyny) of male and female students of different higher educational establishments.

Keywords: masculinity, feminity, androgyny, motivation.

УДК 159.943.8

Е. О. Самотаєва, асп.

Донецький інститут післядипломної освіти інженерно-педагогічних працівників АПН України

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ДОВІЛЬНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У статті розглядаються концептуальні моделі саморегуляції, дається розмежування понять "саморегуляція", "вольова регуляція", "самоуправління", "самоконтроль". Структура процесу саморегуляції розглядається з позиції системно-функціонального підходу. У руслі даного підходу розглядаються стильові особливості саморегуляції.

Ключові слова: саморегуляція, вольова регуляція, самоуправління, самоконтроль, стилі саморегуляції.

Актуальність позначеної проблеми пов'язана з тим, що в контексті загального аспекту суб'єктивного розвитку людини одне з центральних місць посідає проблема усвідомленої регуляції людиною своєї довільної цілеспрямованої активності. Усвідомлена саморегуляція, що реалізується всім арсеналом психічного розвитку людини, є результатом і критерієм її розвитку як суб'єкта діяльності, спілкування, самосвідомості, поведінки в цілому.

Чималу роль в усвідомленні актуальності названої проблеми відіграла досить швидка, багато в чому якісна зміна вимог до людини як до члена суспільства, що відбулася в нашій соціальній дійсності. За сучасних умов жорсткої конкуренції розвиток усвідомленої саморегуляції є одним із найважливіших складових успіху людини.

У зв'язку з тим, що в багатьох психологічних джерелах поняття "саморегуляція" ототожнюється з поняттями "вольова регуляція", "самоуправління", "самоконтроль", метою даної статті є розмежування даних понять, а також стисла характеристика концептуальних моделей саморегуляції.

І. М. Сеченов, який вважається "батьком" рефлекторної теорії волі, виступав проти визнання волі самостійною силою, здатною спонукати чи гальмувати дії. Він вважав, що саморегуляція, пов'язана зі свідомістю людини, не має потреби в наявності особливого психічного утворення, іменованого волею, і здійснюється через роботу певних нервових центрів, зв'язаних зі свідомим відображенням.

Одним із перших дослідників, який звернув увагу на волю як особливу форму психічної регуляції поведінки, був також М. Я. Басов. Воля розумілася ним як психічний механізм, за допомогою якого особистість регулює свої психічні функції, прилаштовуючи їх один до одного та перебудовуючи відповідно до розв'язуваної задачі. Влада особистості над своїми душевними станами "можлива тільки за наявності в складі її душевної єдності певного регулятивного фактора. Та-

ким фактором здорова особистість завжди і володіє в дійсності. І ім'я його — воля" [1]. Однак регулятивна функція, по суті, звелася в М. Я. Басова до уваги. Саме увага, відповідно до уявлень цього дослідника, регулює сприйняття, мислення, відчуття, рухи — через зміну змісту свідомості, тобто через переключення уваги. Воля позбавлена здатності породжувати дії та думки, вона тільки регулює їх, вважав М. Я. Басов.

Регулюючу функцію волі поряд зі спонукальною виділяв В. І. Селіванов. "Воля, — указував він, — є регулююча функція мозку, виражена в здатності людини свідомо керувати собою і своєю діяльністю, керуючись певними спонуканнями і цілями" [11].

Аналіз літератури дозволяє виділити чотири функції:

- 1) ініціація і здійснення вольової дії;
- 2) вибір дій при конфлікті цілей і мотивів;
- 3) регуляція різних параметрів дій;
- 4) регуляція станів і організація психічних процесів.

Узагальнюючи різні підходи до розуміння вольової регуляції, можна зробити наступні висновки:

— вольова регуляція (у варіанті детермінації) є регуляція дії чи психічного процесу через зміни сенсу дії, що забезпечує необхідне спонукання (гальмування) до нього;

— вольова регуляція є особистісним рівнем довільної регуляції процесів і дій людини;

— в основі побудови і підтримки спонукання до діяльності лежить процес мотивації (у традиціях діяльнісного підходу процес мотивації може бути описаний як особлива внутрішня дія по побудові спонукання);

— в основі вольової регуляції спонукання до дії лежить довільна форма мотивації, де зміна спонукання досягається через зміну сенсу дії.

Якщо співвіднести поняття "воля" з термінами "керування" і "регуляція", то терміну "керування" буде відповідати воля в широкому розумінні — зв'язана з тим, що називають довільною регуляцією, а терміну "регуляція" — вузьке розуміння волі, що співвідноситься з проявом "сили волі", вольових якостей, використовуваних для утримання поведінки людини в межах норм, правил, необхідних параметрів функціонування за наявності перешкод, утруднень. Довільне керування, будучи більш загальним феноменом, організує довільну поведінку (включаючи і вольову), яка реалізується через довільні, тобто мотивовані (свідомі, навмисні) дії. Вольова регуляція, будучи різновидом довільного керування, реалізується через різновид довільних дій — вольові дії, для яких більш істотним стає прояв вольових зусиль і які співвідносяться з вольовою поведінкою [5].

Розуміння феномена вольової регуляції і довільного керування можливе тільки на основі синтезу різних теорій, на основі врахування поліфункціональності волі як психологічного механізму, що дозволяє людині свідомо керувати своєю поведінкою.

Аналіз ієрархії і логічного зв'язку головних завдань дослідження психічної саморегуляції призвів до висновку, що основним вихідним завданням є вивчення закономірностей будови регуляторних процесів і формування на цій основі загальної концептуальної моделі, що адекватно відбиває принципову внутрішню структуру процесів усвідомленої регуляції, спільну для різних видів і форм довільної активності людини.

Найбільш адекватним, орієнтованим на дослідження психічної регуляторики з однієї сторони як власне регулятивних процесів, що реалізують спільні для різних систем принципи, а з іншого боку — як процесів, здійснюваних специфічними засобами людської психіки, є системно-функціональний підхід до аналізу структури регуляторних процесів.

Відповідно до даного підходу процес саморегуляції розуміється як цілісна замкнута (кільцева) за структурою, інформаційно відкрита система, реалізована взаємодією функціональних ланок (блоків), підставою для виділення яких (за принципом необхідності і достатності) є властиві їм специфічні (часткові, компонентні) регуляторні функції, системна взаємодія яких реалізує цілісний процес регуляції, що забезпечує досягнення прийнятої суб'єктом мети.

Реалізація даного підходу при аналізі різних видів реальної діяльності — навчальної, виробничо-трудової, спортивної, — а також лабораторні дослідження призвели до побудови концептуальної моделі, що відбиває найбільш загальні структурно-функціональні моменти будови процесів саморегуляції [6]. Функціональними ланками, що реалізують структурно-повноцінний процес саморегуляції, є наступні:

- 1) прийнята суб'єктом мета діяльності;
- 2) суб'єктивна модель значимих умов;
- 3) програма виконавських дій;
- 4) система суб'єктивних критеріїв досягнення мети (критеріїв успішності);
- 5) контроль і оцінка реальних результатів;
- 6) рішення про корекцію системи саморегулювання.

Отже, з позиції функціонального підходу, самоконтроль — одна з ланок замкнутого контуру саморегуляції, функціональним призначенням якої є встановлення ступеня узгодженості між еталоном і контрольованою складовою.

Найбільш істотна риса схожості різних теорій полягає в тому, що всі вони розглядають контроль дії як цикл, що починається до дії й завершується після закінчення попередньої й перед початком наступної дії [3].

Однак самоконтроль, будучи одною з ланок саморегуляції, є присутнім у всіх його ланках у більшій чи меншій мірі, виходячи з індивідуальних особливостей людини й особливостей діяльності.

Індивідуальність людини має свою специфіку для різних видів її активності й по-різному виявляється залежно від особливостей діяльності, у якій реалізується. Досягти суб'єктивно-допустимих результатів у різних видах діяльності дозволяє людині формування активного стилю саморегуляції.

Дослідження стильових особливостей процесів психічної саморегуляції довільної активності людини, проведене В. І. Моросановою [7], дало можливість описати як індивідуальні форми організації довільної активності людини, так і властиві людям із різним типом характеру.

Стильовими особливостями саморегуляції є типові для людини й найбільш сутні індивідуальні особливості організації та керування своєю зовнішньою й внутрішньою активністю, що стійко виявляються в різних її видах. До стильових особливостей саморегуляції належать, по-перше, індивідуально-типові особливості процесів, що реалізують основні ланки саморегуляції, і, по-друге, стильові особливості, що характеризують функціонування всіх ланок системи саморегулювання та є одночасно особистісними якостями, наприклад, самостійність, надійність, гнучкість, ініціативність.

В. І. Моросановою виділено індивідуально-типові стилі саморегуляції, що відповідають високому розвитку індивідуально-регуляторних властивостей самостійності, гнучкості і надійності, а також описані автономний, оперативний і стійкий стиль саморегуляції та деякі їх різновиди [7, 8, 9].

Характеристика кожного стилю полягає в описанні "сильної" сторони — високорозвинених регуляторних особливостей, що сприяють успіху діяльності, та "слабкої" сторони — недостатньо розвинених особливостей, а також у наявності й специфіці компенсації "слабкої" сторони за рахунок "сильної".

Отже, можна зробити висновок, що саморегуляція — системно організований психічний процес з ініціації, побудови, підтримки й керування всіма видами та формами зовнішньої й внутрішньої активності, що спрямовані на досягнення прийнятих суб'єктом цілей. Формування стилю саморегуляції залежить від індивідуальних особливостей людини. Вольова регуляція є частиною саморегуляції як процесу, а саме його вищим особистісним рівнем. Саморегуляція відноситься до самоврядування як частка до загального, а самоконтроль стосовно кожного з них відіграє підпорядковану роль у тому змісті, що він є хоча й найважливішою, але все-таки одною з ланок у контурах самоуправління і саморегуляції.

Література

1. Басов М. Я. Воля как предмет функциональной психологии. — Пг., 1922.
2. Бодров В. А., Обознов А. А. Система психической регуляции стрессоустойчивости человека-оператора // Психол. журн. — 2000. — № 4. — С. 32–40.
3. Дружинин В. Н. Психология. Учебник для экономических ВУЗов. — СПб: Питер, 2000. — 671 с.
4. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991 — 140 с.
5. Ильин Е. П. Психология воли. — СПб.: Питер, 2000. — 288 с.
6. Конопкин О. А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект) // Вопросы психологии. — 1995. — № 1. — С. 5–12.
7. Моросанова В. И. Акцентуация характера и стиль саморегуляции у студентов // Вопр. психол. — 1997. — № 6. — С. 30–38.

8. Моросанова В. И. Индивидуальный стиль саморегуляции: феномен, структура и функции в произвольной активности человека. — М.:, 1998.
9. Моросанова В. И., Коноз Е. М. Стилевая саморегуляция поведения человека // *Вопр. психол.* — 2000. — № 2. — С. 118–127.
10. Осницкий А. К. Проблемы исследования субъектной активности // *Вопросы психологии.* — 1996. — № 1. — С. 5–19.
11. Селиванов В. И. Воля и её воспитание. — М., 1976.

Э. А. Самотаева

Донецкий институт последипломного образования инженерно-педагогических работников, кафедра общей психологии

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА САМОРЕГУЛЯЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ

Резюме

В статье рассматриваются концептуальные модели саморегуляции, даётся разграничение понятий "саморегуляция", "волевая регуляция", "самоуправление", "самоконтроль". Структура процесса саморегуляции рассматривается с позиции системно-функционального подхода. В русле данного подхода рассматриваются стилевые особенности саморегуляции.

Ключевые слова: саморегуляция, волевая регуляция, самоуправление, самоконтроль, стили саморегуляции.

E. A. Samotayeva

Donetsk Institute of Postgraduate Education for Engineers and Pedagogues

RESEARCH OF ARBITRARY SELF-REGULATION PROCESS IN MODERN PSYCHOLOGY

Summary

The conceptual models of self-regulation are considered in the article. Here the differentiation between such concepts as "self-regulation", "strong-willed regulation", "self-management" and "self-testing" are given. The structure of self-regulation process is considered from the point of view of the system-functional approach. The style features of self-regulation can be examined due to the mentioned approach.

Keywords: self-regulation, strong-willed regulation, self-management, self-testing, the styles of self-regulation.

УДК 159.943

Н. В. Ткач, асп.

Донецький інститут післядипломної освіти інженерно-педагогічних працівників, кафедра загальної психології

**ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ
ЗАЗДРОСТІ**

У статті подано історію та основні напрямки досліджень феномена заздрості. Заздрість розглядається як почуття, що складається з когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів. Розкривається специфічний зміст кожного із цих компонентів у структурі заздрості. Аналізуються негативна та позитивна форми заздрості.

Ключові слова: почуття, заздрість, соціальне порівняння, неповноцінність, недоброзичливість, злоблива заздрість, незлоблива заздрість

Актуальність проблеми. Емоційно напружене життя людини сучасної епохи та велика роль емоційної сфери у її поведінці роблять проблему емоцій однією з найбільш актуальних у психологічній науці. Емоції в широкому розумінні цього слова активізують, організують та спрямовують життєдіяльність людини, допомагають орієнтуватися в навколишньому фізичному та соціальному середовищі. У структурі особистості емоції пронизують всю систему ставлень як до інших, так і до себе, безпосередньо впливаючи на формування свідомості та самосвідомості особистості. Емоції можуть закріплюватися у вигляді рис характеру та визначати індивідуальний стиль поведінки людини. У деяких випадках феномени емоційної сфери можуть відігравати негативну роль для особистості, тому що не дозволяють оцінювати ситуацію реально, що призводить до порушень адаптації.

Незважаючи на те, що інтерес до емоцій на різних рівнях та в різних аспектах виник давно та зберігається практично протягом усієї історії пізнання людиною себе, залишається ще багато невирішених питань. Це стосується вивчення як загальних проблем структури та механізмів емоційної сфери особистості, так і специфічних проблем функціонування окремих емоцій, однією з яких є заздрість.

В останнє десятиліття ХХ століття у нашому суспільстві відбулися соціальні зміни, пов'язані з переорієнтацією суспільного ладу на норми ринкової економіки, в основі якої лежать механізми конкуренції. Це спонукає сучасну людину включатися в процеси змагання з метою досягнути більших переваг у житті, а заздрість часто розглядають як стимул до змагання. З іншого боку, зростаюча диференціація суспільства, що відбувається внаслідок соціально-економічних процесів, також детермінує заздрість, тільки іншого роду, метою якої є усунути або не допустити нерівності між людьми. Подібні прояви заздрості можуть ґрунтуватися на соціальному досвіді нашого суспільства, яке тривалий час існувало у рамках командно-адміністративної системи та її по-

літики загального зрівняння, психологічним механізмом якої виступає заздрість. Отже, у сучасному суспільстві існує низка сприятливих умов для поширення заздрості. Із цього випливає необхідність дослідження природи заздрості, її чинників, механізмів функціонування та її впливів на особистість та міжособистісні стосунки.

Як свідчить історія людської думки, заздрість завжди посідала значне місце в житті окремої людини та суспільства, що відображено в різних міфологічних, релігійних та філософських системах минулого. Її розглядали як дуже сильний афект, пристрасть, що спричиняє страждання заздріснику, коли він спостерігає як інші, подібні до нього, насолоджуються благами, які в нього відсутні. У заздрості бажання володіти якимись благами через їх об'єктивну чи суб'єктивну неприступність викривлюється у бажання зруйнувати чи відібрати ці блага та позбавити іншого задоволення від їх володіння. Заздрість визнавалася гіршою за інші пристрасті (недаремно її було зараховано до списку смертних гріхів), по-перше, через її непримиренність, по-друге, через її прихований характер.

За період існування психології як науки заздрість викликала великий інтерес насамперед у представників психоаналітичної школи, і вперше поняття заздрості ми зустрічаємо у З. Фрейда в роботі "Про теорії дитячої сексуальності" (1908). Фрейд використав це поняття для пояснення неусвідомлюваних механізмів жіночої сексуальності, чим поклав початок дослідженню заздрості між статями.

Але центральне місце серед психоаналітичних трактувань заздрості належить М. Кляйн. У "Заздрості і вдячності" М. Кляйн стверджує, що заздрість є природженою, конституціональною рисою, спільною для всіх людей. Вона виникає з дитячої заздрості до груді як джерела хорошего: "...Заздрість — це орально-садистське чи анально-садистське вираження деструктивних імпульсів, що діють з початку життя..." [3]. Далі Кляйн визначає заздрість як "злостиве почуття, що інша людина володіє та насолоджується чимось бажаним — заздрісний імпульс спрямовано на те, щоб відібрати або зіпсувати це".

У цілому, теорії психоаналітичного напрямку розглядають заздрість як вираження інстинкту смерті, чим підкреслюють її деструктивну природу, та фокусують дослідницьку увагу на пошуках неусвідомлюваних механізмів дії заздрості, серед яких значний акцент ставиться на таких механізмах психологічного захисту особистості, як проєкція та розщеплення.

Систематичне вивчення заздрості розпочалося з середини 80-х років у галузях соціальної психології та психології особистості в зарубіжній науці, особливо в США, і на даний час накопичено велику кількість результатів досліджень цього феномена. Значну їх частину складає вивчення емоційної складової заздрості через розведення різних почуттів, насамперед заздрості та ревності.

У країнах СНД, за певних обставин, заздрість виступає предметом теоретичних та експериментальних досліджень тільки з 90-х років, переважно в Росії, і поступово дослідницький інтерес до заздрості зростає.

Можна умовно виділити наступні основні напрямки теоретичних та експериментальних досліджень феномена заздрості за їх предметом:

- 1) вивчення структурних компонентів заздрості: когнітивного, емоційного та поведінкового (Silver і Sabini, 1978; Salovey і Rodin, 1986; Smith, Kim і Parrott, 1988; Hupka та ін., 1993; Parrott і Smith, 1993; Smith та ін., 1999; Feather і Sherman, 2002; Муздибаєв, 2002);
- 2) вивчення детермінант або умов виникнення заздрості (Silver і Sabini, 1978; Salovey і Rodin, 1986; Соколова і Аккуратов, 1991; К. Teigen, 1997; Муздибаєв, 1997);
- 3) вивчення предметів та об'єктів заздрості (Teigen, 1997; Habimana і Masse, 2000);
- 4) вивчення особистісних особливостей заздрісності (Smith та ін., 1999; Муздибаєв, 2002);
- 5) вивчення вікових та статевих особливостей схильності до заздрості (Habimana і Masse, 2000; Муздибаєв, 2002);
- 6) вивчення форм чи видів заздрості (Муздибаєв, 1997; Habimana і Masse, 2000; Ільин, 2002).

Перші два напрямки є найбільш розробленими та підкріпленими експериментально. Емпіричні дослідження об'єктів та предметів заздрості, особистісних, вікових та статевих особливостей схильності до неї є нечисленні, і в цілому їх можна віднести до вивчення детермінант заздрості. Останній напрямок — вивчення форм заздрості — представлений тільки теоретичними роботами і потребує експериментальної перевірки. Ми вважаємо його достатньо перспективним, тому що, на нашу думку, дослідження форм заздрості дозволить систематизувати уявлення про її структуру та функції.

Метою статті є обґрунтування необхідності диференційованого підходу до вивчення феномена заздрості за його формами на підставі аналізу результатів останніх досліджень структурних компонентів заздрості.

У сучасній психології заздрість як феномен емоційної сфери відносять до класу почуттів. Почуття — це стійке емоційне ставлення до значимого об'єкта. У структурі почуття виділяють три компоненти: когнітивний, емоційний та поведінковий [2]. Відповідно до загальнопсихологічної теорії почуттів, заздрість також має трикомпонентну структуру, і результати досліджень розкривають специфічний зміст кожної з її сторін.

Дослідження когнітивного аспекту заздрості вказують, що в основі цього почуття лежить процес соціального порівняння: заздрість означає несприятливе для індивіда порівняння себе з іншими, зокрема в ситуації успіху чи везіння, щодо предметів великої значимості для індивіда [11]. Зрозуміло, що значимість предмета заздрості визначається характером відповідної потреби заздрісника, яка виявляється фрустрованою. Відповідно до Соколової та Аккуратова, глибинною причиною виникнення заздрості є фрустрація потреби в самореалізації [6].

Об'єктом для порівняння в ситуації заздрості виступають люди, близькі індивіду за рядом ознак, тобто схожі на нього. За такої умови порушення ситуації рівності відчувається більш суттєво.

Усвідомлення індивідом об'єктивної та суб'єктивної нерівності тісно пов'язано із оцінкою перешкод задоволення потреби та своїх можливостей їх подолання, що впливає на якісний склад, інтенсивність та тривалість почуття заздрості.

За даними К. Teigen (1997), у ситуації везіння відбувається порівняння індивідом двох альтернативних її наслідків: того, що сталося (невдача), та того, що могло відбутися (везіння). У цьому випадку фактором виникнення заздрості виступає близькість цих альтернатив, що обумовлює імовірність їх взаємозаміни у минулому [11].

Таким чином, в основі виникнення заздрості лежить складна діалектика оцінок та самооцінок, яка зумовлює не менш складний комплекс афективних переживань.

Результатом несприятливого порівняння індивіда з іншою людиною є усвідомлення переваг іншого та, відповідно, власного більш принизливого становища, що переживається як почуття неповноцінності [5, 10]. Як показали експериментальні дослідження, саме почуття неповноцінності, яке зумовлено ситуаційним, на відміну від хронічного, зниженням рівня самоповаги, є базовою складовою заздрості [10]. Другою важливою, але необов'язковою, емоційною складовою заздрості вважають недоброзичливість, яка виходить із суб'єктивного почуття несправедливості при порушенні ситуації рівності [10]. На основі цих базових почуттів виростає ціла гамма різних похідних емоцій, серед яких найчастіше називають досаду, засмучення, роздратування, обурення, злість, зловтіху тощо [5].

Але існує ще одна особливість заздрості, яка створює плутанину у визначенні її емоційного складу. Як показав ряд експериментальних досліджень, заздрість пов'язана з осудом, що надає їй потаємний характер [8, 9, 10]. Тому вона у зовнішньому прояві може маскуватися під інші більш санкціоновані почуття. Так заздрість часто проявляється як обурення, хоча ці почуття мають різну природу, а за даними Feather та Sherman, саме з обуренням пов'язана зловтіха [7].

Щодо недоброзичливості, то вона не є невід'ємною частиною заздрості. Заздрість також може супроводжуватися захопленням та емпатичною гордістю за досягнення іншого, особливо коли індивід не змагається з іншим і особисто не утягнутий у його досягнення [10]. Але в цьому питанні ми торкаємося проблеми розрізнення форм заздрості, яку буде розглянуто нижче.

Заздрість, за експериментальними даними, пов'язана із сильним бажанням, що надає їй особливої спонукальної сили [9, 11]. До того ж, як ми вказали вище, заздрість — дуже неприємне почуття, наповнене стражданням, що призводить до необхідності позбавлення від нього. Основний шлях до цього — суб'єктивна чи об'єктивна ліквідація ситуації нерівності, що пов'язано з подоланням перешкод до задоволення потреб. Це може реалізуватися у різних формах поведінки. Через велике соціальне значення заздрості більш дослідженими є її негативні поведінкові прояви [4,8].

Згідно з дослідженням Silver та Sabini, "людину сприймають як заздрісну, коли її дії розглядаються як недоречна спроба гордитися собою чи принизити іншого з метою захистити своє достоїнство" [цит. за 8], тобто коли спроби самозахисту мають неадекватний характер.

Нижче наведено деякі дії, пов'язані з позбавленням почуття заздрості у порядку зростаючої злобливості [8]: 1) прагнення переконати інших у тому, що досягнення людини насправді не відображають його чи її достоїнства, а є результатом кмітливості чи випадковості; 2) викривлення сприйняття своїх власних вчинків чи якостей у більш позитивному напрямку; 3) зміна індивідом своїх поглядів на те, що є важливим чи релевантним з метою легше перейти від порівняння до рефлексії; 4) викривлення індивідом думки щодо успіху іншого у негативному напрямку; 5) приниження достоїнства людини, якій зазд-рять, чи спроба зменшити у майбутньому близькість із нею; 6) намагання зашкодити майбутнім досягненням людини, якій зазд-рять; 7) жорстокість та агресивність щодо людини, якій зазд-рять, та до її власності.

К. Муздибаєв (2002) встановив, що на поведінковому рівні заздрісні люди мають тенденцію доволіно поширювати межі дозволеного, схи-ляючись до антисоціальних, деструктивних дій у суспільстві. З їх точки зору, припустимі різні форми нечесної поведінки, агресивність при спілкуванні, сексуальна нестриманість та нерозбірливість [4].

Багато з проявів заздрості розглядаються як розлади особистості та частково пояснюють міжособистісні конфлікти, які спостерігаються при них. Треба звернути увагу на те, що в цих розладах спостерігалась одна характеристика — це заподіяння шкоди іншим людям. З іншого боку, усвідомлення свого афекту може призвести до аутоагресії та інколи до тривожних та депресивних розладів [8].

На відміну від негативної дії, позитивний вплив заздрості на особистість практично не вивчався. Тільки в деяких роботах згадується, що заздрість супроводжується мотивацією самовдосконалення [9, 11].

Складність та якісна різноманітність заздрості ставить проблему більш тонкої диференціації цього почуття. Традиційно виділяють дві форми заздрості: незлобливу та злобливу, що відповідають життєвим поняттям "білої" та "чорної" заздрості [1, 2, 5, 8]. Перша форма заздрості відбувається, коли індивід відчуває потребу в тому, що має інший і також бажає цього, захоплюється людьми, яким зазд-рить, та бажає бути схожим на них. Така позитивна форма певно мотивує людей поліпшувати себе та усвідомлюється як незлоблива заздрість, заздрість як змагання чи захоплення. У центрі злобливої форми заздрості перебуває усунення чи зруйнування об'єкта чи якості, що викликає заздрість, внаслідок переживання заздрісником об'єктивної чи суб'єктивної неможливості цим володіти. Ці дві форми відрізняються мірою соціального осуду, а саме "біла" заздрість більш соціально прийнятна, тому вона має більш відкритий характер.

Spielman описує чотири аспекти заздрості за відмінностями у їх афективному стані [цит. за 8], що підтверджує можливість існування різних її форм: 1) змагання (захоплення іншою людиною та бажання порівнятися, наслідувати або, навіть, випередити цю людину, але без значної недоброзичливості); 2) нарцисична образа (почуття неповноцінності, неадекватності чи ображеної самоповаги; у своїй слабкій формі це може переживатися як розчарування, у сильній формі — як гірке почуття образи чи приниження); 3) прагнення володіти бажа-

ним (жадібність); 4) почуття злості до власника (у своїй слабкій формі — це може переживатися як досада та незадоволення, у помірній — як обурення чи недоброзичливість, та в більш сильній — як злість, зловтіха, ненависть та бажання заподіяти шкоду власнику; та у найбільш крайній формі, це пов'язано з імпульсом зіпсувати чи зруйнувати об'єкт заздрості).

Проведений аналіз сучасних досліджень заздрості вказує на те, що диференціація форм заздрості проводиться переважно на теоретичному рівні на основі клінічних та життєвих спостережень. На експериментальному рівні заздрість досліджувалася або як цілісний феномен, або виключно у своїй злобливій формі. Зустрічаються тільки окремі емпірично встановлені факти, які свідчать, що "біла" заздрість у повсякденній свідомості проявляється тільки на декларованому рівні, в той час як на рівні реальної поведінки за нею приховується "чорна" заздрість, або інші феномени, які заздрістю не є [1].

Справжній стан досліджень заздрості потребує диференційованого підходу до вивчення цього феномена, реалізацією якого може стати емпіричне дослідження форм заздрості. Ми припускаємо, що заздрість існує у позитивній та негативній формах, які мають відмінності за афективним складом, мотиваційною спрямованістю та поведінковими проявами. Відповідно до цього, постає проблема дослідження особистісних рис людини, які, поряд з іншими факторами, зумовлюють схильність до переживання тієї чи іншої форми заздрості. Отримані дані дозволять глибше зрозуміти природу заздрості, навчитися керувати процесами її протікання та знайти можливості переведення негативної форми у позитивну, як крок на шляху оволодіння цим почуттям.

Висновки

1. Заздрість — це багатомірний феномен емоційної сфери особистості, який має складну структуру, специфічні механізми виникнення та функціонування у житті як окремої людини, так і цілого суспільства. Це зумовлює широкий спектр проблем, пов'язаних із вивченням різноманітних аспектів заздрості.
2. Заздрість як почуття містить у своїй структурі когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти, які набувають специфічного змісту та включаються у складні взаємозв'язки.
3. Когнітивний компонент складається із системи оцінок та самооцінок, що відбуваються у процесі соціального порівняння індивіда з кимсь подібним до себе, який виступає власне основною детермінантою заздрості.
4. Емоційний компонент бере походження із когнітивних процесів та служить єдиною ланкою між когнітивним та поведінковим компонентами. Базовою складовою заздрості є почуття неповноцінності. Інтенсивність заздрості та якісний склад похідних емоцій залежатиме від багатьох факторів, зокрема особистісних.

5. Поведінковий компонент є результуючою тих процесів, що відбувалися на когнітивному та афективному рівнях. Відповідно, стратегія поведінки для переборення почуття заздрості також може значно варіювати.
6. Теоретичний аналіз проблеми та отримані експериментальні дані свідчать про необхідність виділення та дослідження форм заздрості, що, за нашим припущенням, дозволить виявити не тільки негативний, деструктивний, а й позитивний, конструктивний зміст цього феномена.

Література

1. *Бабина Е. О.* Зависть как психологическая реальность // Вестник Моск. ун-та. — Сер. 14. Психология. — 2003. — № 1. — С. 76–77.
2. *Ильин Е. П.* Эмоции и чувства. — СПб.: Питер, 2002. — 752 с.
3. *Кляйн М.* Зависть и благодарность. Исследование бессознательных источников. Пер. с англ. А. Ф. Ускова. — СПб.: Б. С. К., 1997. — 96 с.
4. *Муздыбаев К.* Завистливость личности (статья первая) // Психологический журнал, 2002. — Т. 23. — № 6. — С. 38–12.
5. *Муздыбаев К.* Психология зависти // Психологический журнал, 1997. — Т. 18. — № 6. — С. 3–50.
6. *Соколова Е. Е., Аккуратов Е. П.* Зависть, конституирующаяся как власть // Вестник Моск. ун-та. — Сер. 14. — Психология. — 1991. — № 1. — С. 3–15.
7. *Feather N. T., Sherman R.* Envy, resentment, schadenfreude, and sympathy: reactions to deserved and undeserved achievement and subsequent failure. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 2002. — Vol. 28. — No. 7, 953–961.
8. *Habimana E., Masse L.* Envy manifestations and personality disorders. *Eur. Psychiatry* 2000; 15 Suppl. 1; 15–21.
9. *Parrott W. G., Smith R. H.* Distinguishing the experiences of envy and jealousy. *J. Pers. Soc. Psychol.* 1993; 64; 906–20.
10. *Smith R. H., Parrott W. G., Diener E. F., Hoyle R. H., Kim S. H.* Dispositional envy. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 1999. — Vol. 25. — No. 8, 1007–1020.
11. *Teigen K. N.* Luck, envy, and gratitude: it could have been different. *Scandinavian Journal of Psychology*, 1997, 38, 313–323.

Н. В. Ткач

Донецкий институт последипломного образования инженерно-педагогических работников, кафедра общей психологии

ИССЛЕДОВАНИЕ СТРУКТУРНЫХ КОМПОНЕНТОВ ЗАВИСТИ

Резюме

В статье представлены история и основные направления исследований феномена зависти. Зависть рассматривается как чувство, состоящее из когнитивного, эмоционального и поведенческого компонентов. Раскрывается специфическое содержание каждого из этих компонентов в структуре зависти. Анализируются негативная и позитивная формы зависти.

Ключевые слова: чувство, зависть, социальное сравнение, неполноценность, недоброжелательность, злобная зависть, незлобная зависть

N. V. Tkatch

Donetsk Institute of Postgraduate Education for Engineers and Pedagogues

STUDIES OF ENVY STRUCTURAL COMPONENTS

Summary

The article presents a history and general lines of investigation of envy phenomena. Envy is seen as emotion that consists of cognitive, emotional and behavioral components. Specific contents of these components are uncovered at the envy structure. Negative and positive forms of envy are analyzed.

Keywords: emotion, envy, social comparison, inferiority, ill will, malicious envy, non-malicious envy.

УДК 159.9.072

Т. П. Чернявська, канд. пед. наук, доц.,
Одеський державний економічний університет,
кафедра управління персоналом і економіки праці

СТРУКТУРА ЕФЕКТИВНОЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті наводиться структура підприємницької діяльності. Доводиться, що підприємницька діяльність відбувається в умовах значної невизначеності і ризику. Позначаються завдання дослідження — пошук психологічних факторів, які сприяють розвитку ефективного підприємництва, вивчення наступних феноменів: максимізація цілей і завдань, реверсійна оцінка досягнень, піднесення потреб, мотиваційна включеність та інше. Результати дослідження можуть бути застосованими в розробленні психологічних технологій розвитку зрілого, ефективного підприємництва.

Ключові слова: діяльнісний підхід, структура підприємництва, підприємницька мотивація, ефективне підприємництво.

Українське суспільство дедалі більше усвідомлює, що підприємництво є одним з основних факторів формування і розвитку економіки з ринковим механізмом. Вітчизняному бізнесу необхідні методологічні, теоретичні і методичні засади для формування його у цивілізоване підприємництво. Умови для розроблення таких засад є. Вони створені поки ще не практикою формування підприємництва у сучасній Україні і не рівнем розвитку науки в нашій країні. Є великий всесвітній досвід розвитку підприємництва, який ініціював світову економічну думку на усвідомлення цього досвіду, на розроблення економічної теорії підприємництва.

Для психології підприємництво — одна з галузей діяльності людей, така сама, як політика, спорт, військова справа тощо. Кожна людина може знайти в ній свої інтереси, досягати життєво важливих цілей, отримувати значимі результати та задоволення від своєї власної активності. Це означає також і те, що підприємництву як діяльності можна й потрібно навчатися. Хоча, звичайно ж, і тут є люди здібні, талановиті й навіть геніальні, які завжди досягатимуть надзвичайних успіхів. У кожному суспільстві постають свої усталені та стереотипні способи економічної поведінки людей, які виражаються в характері активності окремих особистостей, їхніх підприємницьких ініціативах, відкриттях та нововведеннях. Носіями таких зразків є живі реальні люди, які зуміли досягти успіху в бізнесі.

Щодо проблеми, яку ми вивчаємо, то вона у загальному вигляді така — дослідження структури підприємництва у контексті діяльнісного підходу.

Для вирішення цієї проблеми розглянемо риси ефективного сучасного вітчизняного бізнесу. Спробуємо виділити ті обов'язкові умови, які визначають принципову можливість виходу за межі стереотипного

уявлення про бізнес як про вміння перепродати дорожче або творити гроші із нічого. Ми будемо розмовляти про серйозні умови, виконання яких потребує суттєвих затрат часу і зосередженості, готовності до ризику, віра у себе і людей, порядок у справах, критичний погляд на основи, прилучення до ідей і багато іншого.

Слід зауважити, що переважна більшість підприємців в умовах серйозного ризику відчувають стенічні емоції, виявляючи рішучість, оперативність і сміливість. Емоційна напруженість бізнесменів, обумовлена інформаційної невизначеністю; невпевненістю в тому, що угода завершиться успіхом, що партнери "не підставлять", що криза не призведе до банкрутства. Усі ці стресові фактори часто призводять бізнесменів до професійних захворювань, таким як неврози і психосоматичні захворювання.

Дослідження структури підприємницької діяльності допоможуть нам вирішити завдання розроблення і впровадження психологічних засобів стресової стійкості у бізнес-середовищі, якому характерні умови невизначеності і ризику, а також підвищення ефективності підприємницької діяльності.

"Підприємець" і "підприємництво" — це вітчизняні слова, яким співзвучні іншомовні поняття — "бізнес" і "бізнесмен", поширені по всьому світу, ними користуються в усіх країнах. За словами "підприємництво" і "підприємець" стоїть "справа", да не просто справа, а підприємство (організація, фірма, компанія), тобто особливо складна, значна справа. Бізнес, таким чином, виходячи з іноваційної, життєздатної ідеї, включає організацію економічної діяльності, самого життя, а тільки потім — створення грошей.

Підприємницькій діяльності характерна цілеспрямованість, специфічна мотивація, прийняття рішень в умовах високих швидкостей змін і невизначеності та орієнтація на успіх — прибутковість і ефективність. У довіднику підприємця України наводиться наступне визначення: "Предпринимательство — это самостоятельная инициатива, систематическая, на собственный риск деятельность... с целью получения прибыли" [1, 5].

На Заході початком сучасного періоду в економіці можна вважати 70–80-ті роки минулого століття, багато в чому цьому сприяли такі чинники: ускладнення ресурсної ситуації, нагромадження у науково-технічній галузі принципово нових знань і технологій, криза централізованих організаційних структур. Результатом перебудови є дедалі більший розвиток інтенсивного наукоміського диверсифікованого виробництва і виборчого якісного споживання. Масове виробництво у рамках гігантських приватних і державних корпорацій відносно зменшується. Зростає роль дрібних та середніх підприємств.

Структурно-технологічна перебудова вносить серйозні зміни в організацію бізнесу. У країнах Заходу розвивається справжній підприємницький бум.

У новому тисячолітті лідерам бізнесу доводиться керувати своїм бізнесом у новому конкурентному середовищі, для якого характерне співіснування напруженої глобальної конкуренції і зростаючих глобальних можливостей. Такі ринки, що розвиваються, як Китай, Індія

і Бразилія змінюють конкурентний пейзаж. Одночасно розвиток нових інформаційних технологій створює нові напрямки бізнесу. У багатьох фірм уже сьогодні не вистачає ресурсів і професійної бази, достатньої до успішних дій на новому ринку поодиноці. Різноманітне співробітництво стає абсолютною необхідністю. Одночасно фірми конкурують одна з одною за отримання цінностей.

Співробітництво і конкуренція, висока швидкість змін і мінливість, необхідність іновацій і підвищення ефективності, потреба в умінні діяти на глобальному і локальному рівнях стають нормою. Якого керівництва потребує це нове конкурентне середовище? Які професійні і особистісні якості допоможуть лідерам бізнесу досягати успіху? Які уміння для цього знадобляться? Усі ці запитання потребують свого вирішення.

Методологічною основою нашого дослідження психологічного змісту і будови бізнес діяльності вітчизняних підприємців послужила теоретична концепція єдності психіки і діяльності, розроблена С. Л. Рубінштейном.

"Психика, сознание формируются в деятельности, в поведении, и лишь через поведение, через деятельность они объективно познаются" [2, 435].

"Психологическое изучение деятельности, включая в себя изучение функций и процессов..., открывает поэтому новый, более синтетический план психологического исследования..." [2, 436].

"Включая вслед за аналитическим изучением психических процессов синтетическую психологию деятельности, мы, однако, изучаем не психику и деятельность, а психику в деятельности. Деятельность в целом не является предметом психологии; предметом психологии может быть только её психическая сторона... Такая трактовка психологии как науки, изучающей психику не только в аналитическом плане, но и в синтетически, интегрировано в конкретной деятельности, открывает новые пути для органического приближения психологии к конкретным вопросам практики" [3, 99].

Структура ефективної підприємницької діяльності розроблена відповідно до мотивів схеми, яку запропонував С. Л. Рубінштейн [3, 40] представлена на рис. 1.

Характерною рисою підприємницької діяльності є максимізація цілей. Чим значніші цілі і завдання підприємця і суттєвіша його діяльність, тим жорсткіше виявляється детермінуюча сила цілей і завдань [3, 466].

Підприємництву характерні високий ступень ризику і слабе передбачення результатів. Готовність до діяльності, при якій саме одержання прибутку, та його величина будуть невизначеними, виокремлюють підприємців із загальної кількості. При цьому підприємець бере на себе відповідальність за реалізацію своїх завдань. У процесі підприємницької діяльності, за словами Й. Шумпетера "при производстве нового блага, которое вначале надо навязать потребителям хотя бы даром, должна проявляться готовность к получению минимальной прибыли или даже убыткам" [4, 46].

Підприємницькі цілі зумовлені підприємницькими мотивами. У підприємців великі амбіції і великі вимоги, і вони нікому не дозволяють недооцінювати себе, їм треба бути об'єктивними, щоб не почувати

ватися більш значимими, ніж вони є реально, щоб не відриватися від реальності.

Рис. 1. Структура ефективної підприємницької діяльності

Відносини, що здійснюються у дії, до того, що значимо для підприємців є і мотивами, і тим, що надає цим діям змісту. Усяка дія виявляє собою психофізичну єдність. "Разделить в нём начисто психическое и физическое — значит вычленил из него две абстракции (в известных целях правомерные, поскольку физическое и психическое качественно отличны друг от друга), из которых никак, однако, простым наложением их друг на друга не воссоздать живого единства реального человеческого действия" [3, 153].

Можно припустити, що ціннісна структура бізнес-еліти побудована за процесуальним принципом — досягнення необхідної мети моментально "створює" нову мету, рух до якої є найбільш переважливим, цінним, що суб'єктивно сприймається як недосягнення своїх власних цілей.

"Характер и уровень притязаний человека обычно находятся в зависимости от уровня достижений его в данной области. С повышением уровня достижений личности, как правило, повышается и уровень её притязаний. Таким образом, результаты деятельности изменяют условия этой деятельности: создается своеобразная "циркулярная реакция", которая особенно ярко проявляется во влиянии эмоциональных факторов на протекание действий" [2, 472].

Феномен максимізації цілей і завдань породжує реверсійний образ власних досягнень підприємців, що дозволяє підтримувати їхню внутрішню мотивацію діяльності на необхідному рівні. "Того, що стоїть на місці обходять. Задоволений собою — втрачений", — так говорять бізнесмени про себе.

Мотиваційна уключеність у підприємницьку діяльність, що представляє собою специфічні переживання, є джерелом нестандартної волевої дії, тобто швидкого нетривіального рішення завдань. Як мотив, або спонукання до дії, завжди виступає переживання чогось особисто значущого для підприємця (гроші, влада, вплив, досягнення, причетність, радість творчості) — у силу зв'язку з його потребами, інтересами й установками.

Істотною стороною підприємництва є інноваційність — пошук і впровадження ефективного нового. Інновації — це те, що знаходиться й апробується щось нове, те чого раніше не було в структурі виробництва, у реальному суспільстві. Підприємці говорять, що якщо в товарі немає ані новизни, ані якості, то не треба його продавати.

Економічне чуття, "чуйка", як говорять підприємці, — це специфічна підприємницька інтуїція. Вона допомагає підприємцю приймати швидкі рішення і сміливо діяти.

Зовнішніми двигунами підприємницької діяльності виступають потреби клієнтів. Механізм ринкових відносин полягає в тому, що саме споживач диктує свої умови на ринку, а виробник до них пристосовується. Ринок і його основна фігура — підприємець — більше націлені на задоволення потреб людей саме тому, що підприємцями рухає прагнення дістати прибуток. Прибуток для підприємця служить стимулом до вивчення потреб людей і до діяльності щодо їх задоволення.

Економічна думка, що відбивала інтереси підприємців, завжди виходила з примату споживання при визначенні цілей виробництва. Це було характерно для класичної школи, для теоретиків суб'єктивної корисності і багатьох інших концепцій. Найбільш повний вираз ця філософія бізнесу знаходить у сучасному маркетинговому мисленні [5].

Висновки

1. У період перехідного періоду в економічному розвитку України установлення на вивчення особистості підприємця в його бізнес-діяльності дають можливість вітчизняним психологам, соціологам, економістам і іншим представникам вітчизняної науки включитися в роботу з бізнес-тематики на допомогу найшвидшому виходу України з затяжної соціально-економічної кризи, у якій вона перебуває. Використовуючи діяльний підхід до психологічного вивчення особистості підприємця, бізнес-психологія створює теоретичні передумови для встановлення органічного зв'язку з практикою реального бізнесу.
2. Резюмуючи в плані психологічної теорії і психологічного дослідження принцип психофізичної єдності — включення психіки у контексті життя і діяльності людини, ми обрали як методологічні основи дослідження психологічного змісту і будови бізнес-діяльності вітчизняних підприємців концепцію єдності психіки і діяльності, розроблену С. Л. Рубінштейном.
3. У дослідженні описано психологічні механізми максимізації підприємницьких цілей, піднесення підприємницьких потреб, інверсійний

характер оцінки досягнень. Основною умовою і основним джерелом внутрішньої мотивації підприємницької діяльності є мотивація досягнень успіху, бажання бути найкращим у своїй справі, жага перемогти конкурентів.

4. Запропонована нами структура ефективної підприємницької діяльності дозволяє вести подальше дослідження і розроблення психологічних технологій виявлення і розвитку підприємницьких якостей для підвищення ефективності реального бізнесу.
5. Результати даного дослідження можуть бути використані в розроблення мотиваційних тренінгів для підвищення ефективності їхньої діяльності.

Література

1. *Справочник предпринимателя Украины по правовым формам предпринимательской деятельности.* — Колл. Авт. М.: "Луч". 1993. — 482 с.
2. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2000. — 720 с.
3. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии. Изд. 2 / Отв ред. Е. В. Шорохова. — М., Педагогика, 1976. — 415 с.
4. *Шумпетер Й.* Теория экономического развития. — М.: Экономика, 1982. — 284 с.
5. *Амблер Т.* Практический маркетинг / Пер. с англ. Под общей ред. Ю. Н. Каптуревского. — СПб.: Питер, 1999. — 400 с.
6. *Чернявская Т. П.* Опыт психологического сопровождения изменений в организациях // Наукові праці МАУП. — 2001. — Вип. 2. — С. 65–67.
7. *Чернявська Т. П.* Психологічний аналіз сучасних концепцій особистості підприємця // Вісник Одеського національного університету. — 2003. — Т. 8, вип. 10. Психологія. — С. 155–161.

Т. П. Чернявская, канд. пед. наук, доц.,
Одесский государственный экономический университет,
кафедра управления персоналом и экономики труда

СТРУКТУРА ЭФФЕКТИВНОЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме

В статье приводится структура предпринимательской деятельности. Обосновывается, что предпринимательская деятельность осуществляется в условиях значительной неопределённости и риска. Выделяются задачи исследования — поиск психологических факторов, способствующих развитию эффективного предпринимательства, изучение следующих феноменов: максимизация целей и задач, реверсионная оценка достижений, возвышение потребностей, мотивационная включённость и др. Результаты данного исследования могут быть использованы в разработке психологических технологий развития зрелого, эффективного предпринимательства.

Ключевые слова: деятельностный поход, структура предпринимательства, предпринимательская деятельность, предпринимательская мотивация, эффективное предпринимательство.

T. P. Chernyavskaya

Odessa State Economic University,
Personnel Management Department

THE STRUCTURE OF EFFECTIVE ENTREPRENEUR'S ACTIVITY

Summary

In the article we show the structure of entrepreneur's activity. We assume that this activity take place under conditions of uncertainty and risk. There advance the following research tasks — search of psychological factors ability to develop effective entrepreneurship, the study of the following phenomenon: the maximizing of goals and tasks, the inverse assessment of results, the ranking of needs, level of motivated participation, etc. The results of this research can be utilized in the development of psychological technologies to development mature, effective entrepreneurship.

Keywords: activity's approach, entrepreneurship's structure, entrepreneur's activity, entrepreneur's motivation, effective entrepreneurship.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

УДК 159.9

Н. Л. Шаргородська, здобувачОдеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ВПЛИВ ЦИРКАДІАННИХ РИТМІВ НА ПРОДУКТИВНІСТЬ ПРАЦІ Й АКТИВНІСТЬ ЛЮДИНИ

Статтю присвячено вивченню проблеми впливу циркадіанних ритмів на продуктивність праці й активність людини (на прикладі державних службовців).

Ключові слова: час, психіка, період бадьорості, темп, часовий режим, перелаточне число, державний службовець.

Весь розвиток психіки людини відбувається в часі. Ще І. М. Сеченов вказував на те, що будь-який психічний акт вимагає "для свого виникнення певного часу і тим більшого, чим складніший акт" [8, с. 149].

Нагромаджені у психології та інших науках відомості, факти поступово почали розкривати часові аспекти психіки, механізми їх дії (такі, як швидкість, ритм, інтенсивність) з точки зору "довільного" управління цими механізмами суб'єктом на відміну від тих, що не управляються, фізіологічних процесів (альфа-, бета-ритмів, моторності нервових процесів тощо). У зв'язку з цим швидкість розглядалась, зокрема, як швидкість керування людиною своїми психічними процесами (їх довільне уповільнення або прискорення), темп — як довільна психологічна інтенсивність (з точки зору значущості для особистості інтенсивного виконання того чи іншого плану, завдання), ритм — як психологічно заданий і особистісно обґрунтований режим праці (кількість перерв, інтервалів тощо).

Порушене питання викликає особливий інтерес у першу чергу тому, що сьогодні учені-психологи шукають і визначають (поряд із соціологами, спеціалістами, які працюють у галузі психофізіології, ергономіки) оптимальні умови і характеристики процесів праці, відносин виробництва, колективної й індивідуальної діяльності, вивчають умови психологічної сумісності людей, визначають способи раціонального використання часу у системі "людина — машина", яка пов'язана із "швидкісними" механізмами людини (такими, як швидкість, темп, ритм тощо), з проблемами економії часу за рахунок інтенсифікації.

У роботах Б. Й. Цуканова [11, 12] відображено, що головною властивістю психіки є здатність відраховувати час. Відповідно до цих результатів кожному індивіду притаманна вроджена власна одиниця часу (τ -тип), яка, будучи твердою, не змінюється протягом життя, виконує функцію кроку, вимірює тривалість, яка переживається індивідом та водночас визначає квантову структуру часових параметрів аналогічних рухів, їх темп і ритм.

Психологи поступово почали виділяти періоди, етапи, події, поворотні пункти [7].

Н. Я. Перна підкреслював, що життя індивіда від народження до смерті може бути розбитим на ряд періодів [6]. Дослідник виділив у житті індивідів поворотні пункти, тобто певний вік, в якому відбуваються "психологічні злами", і назвав їх вузловими точками. Багато авторів наводять вікову періодизацію онтогенетичного розвитку людини і виділяють певні цикли та фази соматичного, статевого, нервово-психічного, інтелектуального дозрівання. "Ці цикли і фази розвитку є часовими характеристиками і не можуть бути незалежні від ходу центрального годинника індивіда. У концепції психології часу неоднорідність онтогенетичного розвитку описана циклоїдною моделлю часу" [12, с. 150].

Цілодобовий цикл життєдіяльності дорослого індивіда розподіляється на два нерівноцінні періоди: період бадьорості і період сну. Ці ритми протікають вільно. Існує гіпотеза, що активність мозку в період бадьорості впливає на регуляцію добового циклу [4]. А. Уінфрі підкреслює, що нервова система у людини і тварин відіграє роль циркадіанного ритмоводія, від якого залежать періоди "бадьорості-сну" [10].

Бадьорість є станом неоднорідним і його можна умовно розподілити на наступні три стадії.

1. **Напружена бадьорість** відповідає періодам найбільш інтенсивної розумової діяльності.

2. **Нормальна бадьорість** не пов'язана з творчістю й особливими емоціями не забарвлена.

3. **Розслаблена бадьорість** у своєму крайньому ступені є перехідною до сну на фоні внутрішнього споглядання: людина ще не спить, але вже звільнена від зовнішнього світу і поглиблена в себе [9].

Стадії напруженої і нормальної бадьорості іноді називають рівнем екстравертованої (або "поверхневої") свідомості, сприймання і прийняття рішень. Розслаблення сприяє "самоспогляданню" (інтроспекції) з поглибленням до світу особистих переживань і змінених станів свідомості, коли ускладнюється зв'язок із зовнішньою дійсністю та часом і де укорінюється глибинне "Своє" [9].

Обробка інформації людиною суттєво змінюється залежно від рівня бадьорості. Поведінка буде тим ефективнішою, чим ближче буде рівень бадьорості (активації) мозку до певного оптимуму — він не повинен бути ні надто низьким, ні надто високим. При більш низьких рівнях готовність людини до дії зменшується і вона скоро засинає, а при більш високих людина буде більш схвильована і напружена, і її поведінка може навіть повністю дезорганізуватися.

Ві сні людина проводить третину свого життя. Згідно з І. Павловим, сон являє собою розлите гальмування кори великих півкуль головного мозку [5]. Він є необхідним, насамперед, для відновлення працездатності мозку [4]. Вважається, що в середньому людині необхідно близько 8 годин сну за добу. Але не всім людям необхідна саме ця кількість нічного сну. Деякі добре себе почувають після 4–5 годин сну, тоді як іншим потрібно 8–9 годин. Але якою б не була тривалість сну, для всіх людей характерна схильність завжди дотримувати

тись одного і того ж розпорядку сну і бадьорості (у "жайворонків" підйом найбільшої працездатності відмічається рано вранці, а у "сов" — пізнього вечора). Експериментально також доведено, що чим нижчий рівень бадьорості удень, тим гірший сон уночі [9].

Біоритм бадьорості і сну — одна з важливих ланок складної системи у природі, і його слід розглядати у взаємозв'язку з іншими біоритмами — місячного діапазону, цілодобовими (циркадіанними) і біоритмами більш короткими, ніж доба (ультрадіанними). А рекомендації щодо нормальної тривалості сну повинні базуватися на типологічних особливостях особистості.

Особистості як суб'єкту діяльності притаманні й такі особливі індивідуальні властивості, як здатність до організації часу (і до своєчасної активності), здатність програмувати майбутню діяльність, передбачати її події, встановлювати оптимальні для себе режими активності і пасивності, визначати ритми діяльності.

Індивідуальну здатність до регуляції часу можна розглядати як можливість до планування, визначення послідовності операцій у часі. Здатність зосередити максимум напруги, зусиль у даний момент, зберігати психічні резерви до кінця здійснення діяльності, встановлювати психологічну та об'єктивну доцільну ритміку формується і виховується в особистості як здатність до регуляції часу. Особистість, яка може працювати в умовах часового стресу, знімати або підсилювати його дію, може вловлювати і виділяти часові "піки", оперативно використовувати всі часові параметри, визначати межі як допустимих спізнень, так і допустимих випереджень [1], що є особливо актуальним в управлінській діяльності.

Оптимальна форма виявлення здатності до регуляції часу — це організація життя єдиного цілого, самостійне визначення життєвих періодів, фаз, занять, їх послідовності і смислової ієрархії. Вищий рівень розвитку цієї здатності означає, що вся динаміка життя починає залежати від її суб'єкта, темпів і характеру його розвитку. Продуктивне використання часу, орієнтація в часі, здатність по-своєму розподіляти час в умовах, коли час настання подій не визначений, коли відсутня чітка детермінація часу, — це особливі особистісні часові здібності, які й забезпечують своєчасність, продуктивність, оптимальність її суспільного і особистого життя [1].

Згідно з В. І. Ковальовим, можна виділити чотири типи регуляції часу особистості [2].

1. Стихійно-повсякденний тип: особистість перебуває у залежності від подій і обставин життя. Вона не встигає за часом, не може організувати послідовність подій, передбачати їх настання або запобігати здійсненню. Цей спосіб організації часу життя характеризується ситуативністю поведінки, відсутністю особистісної ініціативи, тобто короткостроковою і пасивною регуляцією.

2. Функціонально-дійовий тип: особистість активно організує перебіг подій, направляє їх хід, своєчасно включається до них, добивається ефективності. Однак ініціатива охоплює тільки окремі періоди перебігу подій, але не їх об'єктивні або суб'єктивні наслідки; відсутня про-

лонгована (тривала) регуляція часу життя — життєва лінія. Даний тип є прикладом короткострокової активної регуляції часу (подійний час).

3. Споглядально-продовжений тип: особистість пасивно ставить-ся до часу, у неї відсутня чітка організація часу життя.

4. Творчо-перетворювальний тип: особистість продовжено здійснює організацію часу, пов'язуючи його із змістом життя, з вирішенням суспільних проблем, творчо оволодіває часом.

Л. Ю. Кублицьке була здійснена спроба вивчити співвідношення суб'єктивного і об'єктивного часу, взаємозв'язок переживання, усвідомлення часу і його практичної регуляції [3]. З цією метою для експерименту на підставі аналізу різних видів професійної діяльності були виділені головні загальні часові режими, в яких вона найчастіше здійснюється: 1) оптимальний для здійснення діяльності строк, даний людині; 2) невизначений строк для здійснення цієї діяльності, при якому вона сама повинна визначити момент її завершення; 3) ліміт часу, коли людині необхідно достатньо напружено працювати, щоб встигнути в даний йому час; 4) надлишок часу, коли його дається свідомо більше, ніж необхідно; 5) дефіцит часу, тобто явно недостатній час.

Вказані варіанти часових режимів пропонувались піддослідним (аспірантам) у вигляді особливої методики, яка включала ці часові задачі. Кожен повинен був розгорнуто відповісти, як він реально діє у кожному з режимів і як потрібно було б діяти в ідеалі. Після отримання відповідей вдалося побудувати наступну типологію.

Тип, умовно названий **оптимальним**, у всіх часових режимах діяв успішно, тобто справлявся з будь-якими часовими задачами; його переживання не були пов'язані з його діяльністю. Можна стверджувати, що цей тип особистості розкриває більш конкретно механізм здатності до організації часу. На наявність такої здатності вказує те, що він успішно працює в будь-яких часових режимах, готовий до вирішення будь-яких часових задач.

Тип, названий **дефіцитним**, усі строки зводить до дефіциту часу, тобто суб'єктивно порівнює всі часові режими, але діє успішно. Провідною для нього є зовнішня заданість часу, причому мінімального часу, саме тому його переживання часу також не пов'язані з його діяльністю, не беруть участі в її регуляції.

"**Спокійний**" тип, навпаки, відчуває складнощі у режимі дефіциту часу або обмеженого строку, а в інших режимах діє успішно. Цьому типу людей доцільно завчасно повідомляти про майбутню діяльність, і тоді вони у порядку саморегуляції успішно з нею впораються, організуючи свій час. Переживання цього типу двоякі: коли він визначає терміни сам, то він переживає час як напружений, що свідчить про його самооблізацію і саморегуляцію, а коли час задається зовні, він дезорганізується.

Тип "**виконавчий**" успішно діє у всіх режимах, окрім часової невизначеності, тобто майже в усіх режимах із зовнішнім заданим терміном. В його переживаннях часу переважає емоційне ставлення, що пов'язане з особливим почуттям порядку і задоволення.

"Тривожний" тип особистості успішно діє в оптимальному строку, непогано працює при надлишку часу, але всіляко уникає його дефіциту, що й позначається на характері переживання часу.

"Неоптимальний" тип в жодному з режимів не діє успішно, що позначається на конфліктному характері його переживання часу.

Але до цього часу залишаються практично не розробленими у психологічній науці питання щодо суб'єктивного планування, організації, розподілу і використання особистого часу державними службовцями у своїй трудовій діяльності. Специфіка їхньої праці тісно пов'язана з високими вимогами, які пред'являються до нервово-психічної сфери. Ця категорія осіб періодично або систематично зазнає впливу екстремальних факторів, особливо у періоди підвищення інтенсивності праці (вибори до різних гілок влади, сесії, форуми, координаційні наради тощо), активності, зростання відповідальності за якість роботи та помилки, в умовах дефіциту часу.

Метою нашого дослідження стало з'ясування впливу циркадіанних ритмів на продуктивність праці й активність людини (на прикладі державних службовців).

Дослідження було проведено на вибірці зі 100 дорослих осіб (у віці 25–63 роки), з яких 59 чоловіків і 41 жінка (співробітники Одеської обласної ради та Одеської обласної державної адміністрації) за їхньою власною добровільною згодою. У процентному відношенні вибірка розподілилась так: чоловіки — 59 %, жінки — 41 %.

Учасникам дослідження було запропоновано відповісти на три питання анкети:

1. Вкажіть, яка половина робочого дня у Вас найбільш продуктивна (перша з 9-00 до 13-00 або друга з 14-00 до 18-00).
2. Вкажіть у вибраній половині часову точку (точки) піку продуктивності з точністю до чверті години.
3. Вкажіть приблизно точку (точки) на шкалі часу робочого дня, в якій Ваша активність знижується і Вам нічого не хочеться робити (з точністю до чверті години).

Візьмемо за основу дані про цикли періоду бадьорості, які наводить у своїх роботах Б. Й. Цуканов [11, 12]. Механізм ходу центрального годинника індивіда аналогічний з ходом механічного годинника. Головна умова аналогу в тому, що між більшими і меншими циклами існує певне передаточне число (К), тобто тривалість більшого циклу дорівнює цілому числу тривалостей менших циклів. У зв'язку з тим, що передаточне число 1:4 виявляється на рівні ясної свідомості (рівень активної бадьорості мозку), то сам період бадьорості індивіда визначається цим передаточним числом і дорівнює:

$T_c = 18,2 \tau$ час, де $\tau = 0,9$ с (для середньогрупового суб'єкта), що становить приблизно 16 годин (з 6-00 до 22-00).

Результати дослідження показали, що:

1) для 78 службовців найбільш продуктивною є перша половина часу робочого дня (з 9-00 до 13-00), а для 22 службовців — друга половина часу робочого дня (з 14-00 до 18-00);

2) пік продуктивності припав:

а) для активних у першій половині робочого дня на 9-30, 10-00, 11-00, 12-00 (рисунок 1);

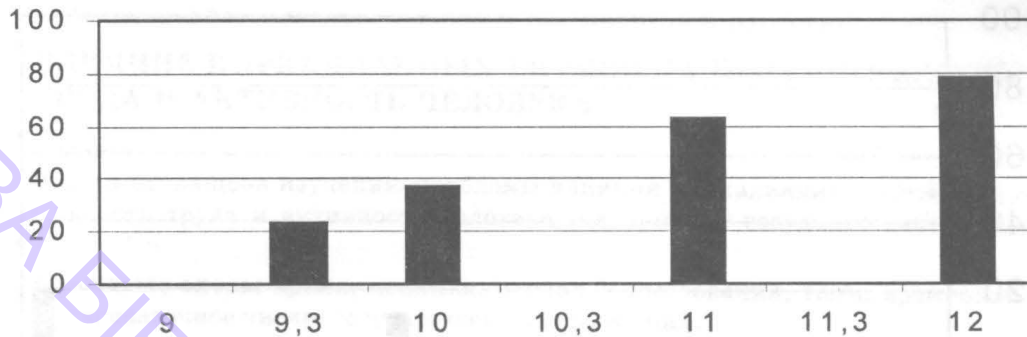

Рис. 1. Графік продуктивності праці державних службовців (з 9-00 до 13-00)

б) для активних у другій половині робочого дня на 15-00, 16-00, 17-00, 18-00 (рисунок 2);

Рис. 2. Графік продуктивності праці державних службовців (з 14-00 до 18-00)

3) активність знижується:

а) для активних у першій половині робочого дня в 14-00, 15-00, 16-00, 17-00, 17-30 (рисунок 3);

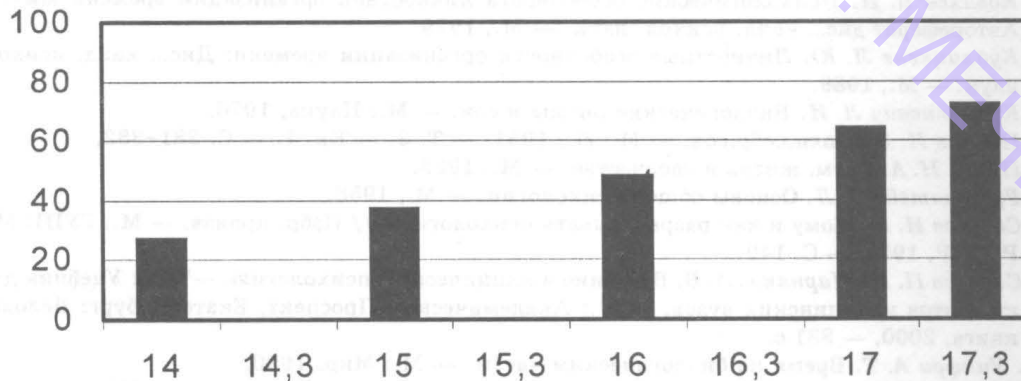

Рис. 3. Графік активності державних службовців протягом робочого дня

б) для активних у другій половині робочого дня в 9-15, 12-00, 14-00 (рисунок 4);

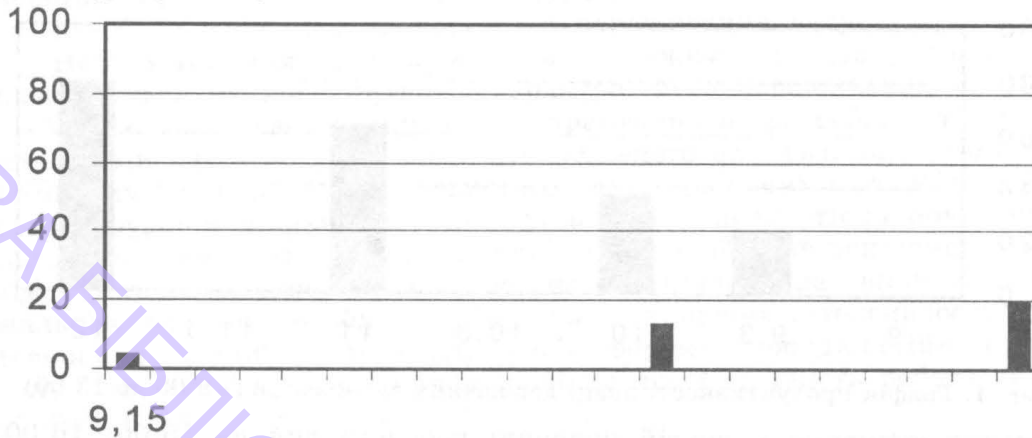

Рис. 4. Графік активності державних службовців протягом робочого дня

Висновки

1. Проведене дослідження розкрило часові режими, які є оптимальними для успішної й продуктивної діяльності державних службовців, і ті, де їх діяльність менш успішна та продуктивна.
2. Знаючи особливості організації часу державного службовця, можна рекомендувати враховувати їх у роботі, з метою уникнення складних часових режимів, для розроблення оптимальних режимів праці та відпочинку, або тренувати, удосконалювати його можливості в організації часу.

Розглянута проблема потребує подальшого дослідження, вивчення і розвитку.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. — М.: Мысль, 1991. — 299 с.
2. Ковалев В. И. Психологические особенности личностной организации времени жизни: Автореферат дис... канд. психол. наук. — М., 1979.
3. Кублицкене Л. Ю. Личностные особенности организации времени: Дис... канд. психол. наук. — М., 1989.
4. Куприянович Л. И. Биологические ритмы и сон. — М.: Наука, 1976.
5. Павлов И. П. Полн.собр.соч. — М.; Л., 1951. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 381-382.
6. Пэрна Н. А. Ритм, жизнь и творчество. — М., 1925.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — М., 1958.
8. Сеченов И. М. Кому и как разрабатывать психологию? // Избр. произв. — М.: ГУПИ МП РСФСР, 1958. — С. 149.
9. Сидоров П. И., Парняков А. В. Введение в клиническую психологию. — Т. 1.: Учебник для студентов медицинских вузов. — М.: Академический Проспект, Екатеринбург: Деловая книга, 2000. — 381 с.
10. Уинфри А. Т. Время по биологическим часам. — М.: Мир, 1990.
11. Цуканов Б. И. Дифференциальная психология. — Одесса: Астропринт, 1999. — 63 с.
12. Цуканов Б. И. Время в психике человека. — Одесса: Астропринт, 2000. — 220 с.

Н. Л. Шаргородская, соискатель

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ВЛИЯНИЕ ЦИРКАДИАНЫХ РИТМОВ НА ПРОДУКТИВНОСТЬ ТРУДА И АКТИВНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА

Резюме

Статья посвящена изучению проблемы влияния циркадианних ритмов на продуктивность труда и активность человека (на примере государственных служащих).

Ключевые слова: время, психика, период бодрствования, темп, временной режим, передаточное число, государственный служащий.

N. Shargorodskaya

Odessa I. I. Mechnikov National University

Summary

The article is dedicated to the problem of influence rhythms at the productive the work and activity man (for example a state employees).

Keywords: time, psychic, brisk period, tempo, temporary regime, passive number, state employee.

УДК 159.351.74

О. В. Юдіна, викл.

Одеський юридичний інститут НУВС, кафедра професійної психології і педагогіки

ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ЯК СКЛАДОВА СИСТЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ ВНЗ МВС УКРАЇНИ

У статті розглядається комплекс теоретичних і практичних питань, пов'язаних із проблемою виникнення психологічної напруженості в діяльності викладачів закладів освіти МВС України. Висловлюються пропозиції щодо вдосконалення організації та проведення професійної психологічної підготовки науково-педагогічного складу МВС України з метою попередження психологічного "вигорання".

Ключові слова: психологічна напруженість, професійна психолого-педагогічна підготовка, психологічне забезпечення.

Рішенням колегії МВС України від 03.02.1997 № 2 КМ/2 на службу психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності, створення й функціонування якої в системі МВС України обумовлене необхідністю якісного професійного підбору і відбору кандидатів на службу в органи внутрішніх справ та навчання в навчальних закладах МВС України, покладено зведення до мінімуму шкоди від впливу на працівників небезпечних для життя і здоров'я психогенних факторів [6].

Рішенням колегії МВС України від 29.11.2003 № 8 КМ/1 "Про результати роботи та подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ України" відзначається, що в умовах підвищення суспільних вимог до професійних дій правоохоронців особливої ваги набуває питання психологічної надійності персоналу органів внутрішніх справ та готовності працівників до кваліфікованих дій із забезпечення правопорядку [7].

Під системою психологічного забезпечення розуміється сукупна узгоджена діяльність спеціальних підрозділів психологічного забезпечення, науково-дослідних установ, навчальних закладів та практичних органів МВС України, спрямована на підвищення ефективності їх діяльності шляхом цілеспрямованого використання науково обґрунтованих форм, методів і засобів професійної психології.

Необхідність психологічного забезпечення зумовлена рядом чинників, пов'язаних зі специфікою діяльності органів внутрішніх справ узагалі та навчальних закладів МВС зокрема.

По-перше, робота викладачів належить до видів діяльності, що здійснюються у системі координат "людина — людина", тобто пов'язана

з багатоваріантністю вирішуваних професійних завдань та їх інтелектуальною й емоційною насиченістю.

По-друге, слід ураховувати, що викладачі виконують свої службові обов'язки у напружених та стресогенних умовах. Тому їх діяльності притаманні всі особливості, характерні для інших "критичних" видів діяльності: дефіцит часу для прийняття рішення та його реалізації; вплив на особистість особливо сильних подразників; домінування негативних емоцій при недоліку позитивних; підвищена відповідальність та необхідність невідкладного (негайного) застосування заходів. Вони існують об'єктивно, але набувають для конкретної людини особистісної значимості і тому можуть призвести до негативних наслідків.

Отже, діяльність системи психологічного забезпечення науково-педагогічного складу повинна бути спрямована на:

- удосконалення професійно важливих властивостей та якостей, формування та підтримання високого рівня професійної готовності;
- зведення до мінімуму шкоди від впливу на викладачів небезпечних для здоров'я психогенних факторів.

Заходи психологічного забезпечення сприяють цілеспрямованому розкриттю і розвитку здібностей людини, зростанню її професіоналізму, працездатності, збереженню здоров'я при виконанні ними службових завдань.

В основу системи психологічного забезпечення покладено такі принципи:

- 1) науковості — полягає в науковій обґрунтованості форм, методів та засобів, що застосовуються;
- 2) комплексності — передбачає взаємозв'язок і взаємодію різних форм та методів роботи, об'єднаних спільною метою;
- 3) юридичної правомірності — повинна здійснюватися відповідно до чинного законодавства та нормативних актів МВС України;
- 4) об'єктивності — вимагає застосування наукових психологічних методик із високим рівнем надійності, відповідної кваліфікації та неупередженості психологів-практиків;
- 5) гуманізму — спрямована на профілактику, передбачення і запобігання негативним наслідкам дії небезпечних чинників службової діяльності;

Система психологічного забезпечення науково-педагогічного складу ВНЗ МВС України включає такі напрями:

- 1) професійний психологічний відбір;
- 2) психологічне супроводження проходження служби;
- 3) професійно-психологічна підготовка;
- 4) психологічна підтримка.

Професійно-психологічна підготовка — цілеспрямований процес формування та розвитку особистісних якостей і властивостей викладача, які б відповідали вимогам науково-педагогічної діяльності і забезпечували її ефективне виконання.

Виходячи з вищенаведеного, можна сказати, що основними завданнями психологічної підготовки науково-педагогічного складу повинні бути:

- 1) формування впевненості в собі, своїй підготовленості до виконання своїх службових обов'язків, у можливості успішного подолання труднощів науково-педагогічної діяльності, готовності до зустрічі з ними;
- 2) набуття знань щодо можливого виникнення певних стресогенних ситуацій, їх сутності та способів реагування на них;
- 3) формування психологічної стійкості щодо впливу характерних для науково-педагогічної діяльності психотравмуючих чинників;
- 4) тренування вмінь і навичок виконання професійних завдань у будь-яких несприятливих умовах та навичок управління своїми емоційними станами;
- 5) виховання гармонійно розвинутих волевих якостей (цілеспрямованість, наполегливість, самостійність, сміливість, витривалість та ін.);
- 6) розвиток якостей "психологічної надійності" (витривалості щодо небезпеки і ризику, перенапруження, невдач та труднощів);
- 7) накопичення досвіду швидкого переходу від очікування до гранично інтенсивних дій;
- 8) розвиток професійно-психологічної орієнтованості особистості;
- 9) тренування професійно значущих якостей (професійної спостережливості, професійної пам'яті, професійного мислення та ін.).

Результатом психологічної підготовки має бути психологічна підготовленість, яка складається з: 1) загальної психологічної культури; 2) професійно-психологічної підготовленості, яка у свою чергу, представлена професійно-психологічною витривалістю та професійно розвиненими психологічними якостями і властивостями.

Тому структура психологічної підготовки повинна бути представлена:

- 1) загальною психологічною підготовкою — формування базових соціально-етичних якостей, професійних цілей і цінностей культури, що передбачає вміння вирішувати професійні завдання з урахуванням їх психологічних аспектів, повагу до людини, орієнтацію на розуміння її психології, прагнення до наукового вивчення психологічних аспектів життєвих ситуацій;
- 2) професійною (спеціальною) психологічною підготовкою — розвиток і тренування якостей, необхідних для конкретної діяльності.

Отже, психологічна підготовка педагогічного складу ВНЗ МВС України стосується цілого комплексу завдань, що їх повинна вирішувати психологічна служба, включаючи вміння запобігати негативним наслідкам психологічної напруженості. Становлення системи психологічного забезпечення діяльності викладачів значною мірою ускладнюється через відсутність або недостатню розробленість методичного забезпечення професійної підготовки працівників служб і підрозділів ОВС з урахуванням психологічної специфіки умов діяльності, службових завдань, засобів їх виконання. У цьому відношенні не є винятком

стан професійної психологічної підготовки педагогічного складу. Обмеженість науково обґрунтованих рекомендацій та навчально-практичних посібників призводить до того, що професійно-психологічна підготовка, спрямована на формування професійно важливих знань, умінь та навичок поведінки в стресових ситуаціях професійної діяльності, у теперішній час відсутня. Тому нижче ми спробуємо визначити її провідні напрями, завдання, структурні складові та запропонуємо методичні рекомендації щодо реалізації такої підготовки. Зазначимо, що професійно-психологічна підготовка викладачів — це спеціалізований щодо умов професійної діяльності вид професійної психологічної підготовки, що являє собою організований і систематичний процес, спрямований на формування й розвиток у викладачів системи знань, умінь, навичок та професійно значущих психологічних якостей, які забезпечують ефективне виконання завдань, що стоять перед ними, успішне подолання психологічних труднощів службової та педагогічної діяльності, а також правильне врахування її психологічних аспектів. Наведені ознаки узагальнено на основі визначень, представлених у працях В. Г. Андросюка, Д. О. Александрова, Г. Є. Запорожцевої, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєва, Г. О. Юхновця та ін. [1–5; 10].

Результатом професійно-психологічної підготовки повинна стати психологічна підготовленість викладача, яка складається з: 1) загальної психологічної культури; 2) професійно-психологічної підготованості [8].

Загальна психологічна підготовка забезпечується вивченням психології та насиченням психологічним змістом гуманітарних, загально-юридичних і спеціальних дисциплін, психологічною орієнтацією при їх вивченні, здійсненням цілеспрямованих виховних та соціально-психологічних заходів.

Спеціальна психологічна підготовка здійснюється за рахунок введення в процес професійної підготовки спецкурсу з переважним застосуванням методів і методик практичної психології, зокрема, активних методів групової та індивідуальної роботи. Вони найбільш повно, на нашу думку, відповідають специфіці завдань професійно-психологічної підготовки педагогічного складу МВС України.

Як загальні, так і специфічні особливості психологічної підготовки фахівців певного напрямку діяльності можна конкретизувати шляхом визначення її основних завдань. На нашу думку, основними завданнями професійно-психологічної підготовки викладачів для ефективного виконання службових та педагогічних обов'язків повинні бути:

- 1) розвиток професійно-психологічної орієнтованості фахівця, тобто здатності виділяти психологічні аспекти в штатних та нештатних ситуаціях професійної діяльності;
- 2) діагностика та корекція негативних психологічних станів;
- 3) формування вмінь здійснення психологічного впливу (шляхом використання як вербальних, так і невербальних можливостей) на партнера по спілкуванню для зміни його емоційного стану, намірів, ставлень;

4) розвиток і вдосконалення вмінь самоконтролю та самовладання в психологічно складних ситуаціях, що виникають при вирішенні професійних завдань.

Психологічна готовність викладача — це сукупність професійно значущих якостей і властивостей фахівця, які відповідають психологічним особливостям педагогічної діяльності та зумовлюють формування стану змобілізованості психіки, настроєність на найбільш доцільні, активні та рішучі дії при виникненні складних, психологічно напружених ситуацій у процесі виконання службової діяльності.

Похідним від поняття психологічна готовність є поняття психологічна стійкість як активно-діючий стан особистості, що відображає зміст і умови професійного завдання і виявляється у здатності зберігати стан нормального функціонування психіки, доцільно діяти, незважаючи на перепони. Найбільш значними складовими такої здатності є вміння викладача за допомогою волі долати негативний вплив емоцій на діяльність, переборювати нерішучість, а також зберігати самовладання при подальшому ускладненні ситуації.

Враховуючи зазначене, структуру психологічної готовності можна представити як таку, що складається з чотирьох компонентів: мотиваційного — установка на найбільш доцільні та активні дії; волевого — самоконтроль та самомобілізація в психологічно складних ситуаціях; орієнтаційно-оцінного — знання особливостей та способів можливих дій в різних варіантах розвитку події, об'єктивна оцінка ситуації і власної підготовленості для її вирішення, прогнозування можливих результатів; операційного — навички та вміння реалізовувати професійні дії [9; 10].

За наявності зазначених компонентів викладач у змозі настроїтись на певну поведінку, на виконання дій, необхідних для досягнення поставленої мети; підготуватися до майбутньої діяльності чи створити умови для цього, прагнути реалізувати оптимальні умови й засоби досягнення мети, свідомо керувати своїми емоційними станами. Достатня розвиненість усіх компонентів та їх цілісної єдності — показник високого рівня готовності викладача, його активності, самостійності і творчого підходу до діяльності, що відповідає поняттю "професіоналізм". Недостатня розвиненість свідчить про низький чи середній рівень готовності, непідготовленість і непрофесіоналізм.

Закінчуючи загальний опис процедури формування психологічної готовності викладачів до роботи в психологічно напружених ситуаціях професійної діяльності, зробимо низку підсумкових узагальнень.

1. Основними напрямками психологічного забезпечення педагогічної діяльності є: психологічний підбір, психологічне супроводження процесу проходження служби, психологічна підтримка педагогічної діяльності, організація і проведення психологічної підготовки. Професійна психологічна підготовка викладачів — спеціалізований щодо умов професійної діяльності вид професійної психологічної підготовки, що являє собою організований і систематичний процес, спрямований на формування й розвиток у викладачів системи знань, умінь, навичок та професійно важливих психологічних якостей.

2. Основними завданнями психологічної підготовки викладачів є набуття знань щодо можливих варіантів психологічно напружених ситуацій, їх сутності та способів реагування на них, формування психологічної стійкості щодо впливу характерних для педагогічної діяльності психотравмуючих чинників та навичок управління своїми емоційними станами, формування вмій користування психологічними методами і прийомами для підвищення ефективності професійної діяльності.

3. Залежно від часу здійснення та застосування отриманих знань, умій та навичок виділяють три етапи професійної психологічної підготовки — попередній, безпосередній та щодо підтримання психологічної готовності в процесі виконання службових обов'язків, причому вони змістовно доповнюють і конкретизують один одного. На кожному з етапів необхідне врахування психологічної специфіки умов здійснення професійних завдань та вимог до особистих якостей викладачів. Структура психологічної готовності складається з чотирьох компонентів: мотиваційного; вольового; орієнтаційно-оцінного та операційного.

4. Основними складовими психологічної готовності викладачів закладів освіти МВС України є інтелектуальні та комунікативні професійно значущі психологічні якості.

Психологічна підтримка науково-педагогічної діяльності — поглиблене використання психологічних знань у навчально-виховному процесі.

Основними завданнями тут є:

1) психологічний аналіз інформації організації педагогічного процесу у ВНЗ МВС України, психологічних особливостей його учасників та надання рекомендацій до планування науково-педагогічних заходів;

2) розроблення методів удосконалення професійно-психологічної підготовки науково-педагогічного складу МВС;

3) надання допомоги викладачам щодо впровадження психологічних заходів у педагогічну та службову діяльність шляхом консультування або особисто;

4) психологічне забезпечення комплектування структурних підрозділів вузів МВС України (кафедр, лабораторій, відділів, центрів тощо) з урахуванням психологічної сумісності осіб, які входять до їх складу;

5) надання консультативної допомоги чи безпосереднє проведення тренінгів та інших заходів із метою зниження психологічної напруженості у педагогічній діяльності;

6) надання консультативної та практичної допомоги викладачам, які перебувають у стані психологічної напруженості та розроблення відповідних програм, методик та інших заходів щодо покращання психологічного стану учасників педагогічного процесу і підвищення працездатності.

Література

1. Андросюк В. Г., Казміренко Л. І., Юхновець Г. О., Медведєв В. С. Професійна психологія в органах внутрішніх справ. Загальна частина: Курс лекцій. — К.: Вид-во Українська академія внутрішніх справ, 1995. — 111 с.
2. Андросюк В. Г. Психологія слідчої діяльності: Навчальний посібник. — К.: Вид-во Українська академія внутрішніх справ, 1994. — 106 с.
3. Казміренко Л. І., Кондратьєв Я. Ю., Юхновець Г. О. Суд в Україні і боротьба з корупцією, організована злочинність і захист прав людини. // Вид-во НДІ "Проблеми людини". — К., 1999. — Т. 12. — С. 123-129.
4. Кондратьєв Я. Ю. Загальна характеристика системи психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС. Лекція. — К.: Вид-во НАВСУ, 1999. — 39 с.
5. Леонтьєв А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.
6. Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України від 21.08.2003 № 9/4-3 "Про підсумки розвитку освіти у 2002/2003 навчальному році та завдання на 2003/2004 навчальний рік, що впливають з послання Президента України до Верховної Ради України, Національної доктрини розвитку освіти та Програми діяльності Кабінету Міністрів України".
7. Рішення Міністерства освіти і науки України № 4/5-19 від 25.04.2002 "Про стан розробки та впровадження стандартів вищої освіти" // "Інформаційний збірник МОН України", № 13/2002, липень 2002 року.
8. Турченко В. Н. Социально-педагогические проблемы учительского труда. — М.: Знание, 1975. — 64 с.
9. Юридична психологія. Альбом схем з коментарями: Навч. посібник / кол. авт. В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін., За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. — Вид. 2-ге, доопр. та доп. — К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2000. — 112 с.
10. Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.; За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. — К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 1999. — 352 с.

О. В. Юдина

Одесский юридический институт НУВД,
кафедра профессиональной психологии и педагогики

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ СИСТЕМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВУЗОВ МВД УКРАИНЫ

Резюме

В статье рассматривается комплекс теоретических и практических вопросов, связанных с проблемой возникновения психологической напряженности в деятельности преподавателей учебных заведений МВД Украины. Высказываются предложения по усовершенствованию организации и проведения профессиональной психологической подготовки научно-педагогического состава МВД Украины с целью предупреждения психологического "выгорания".

Ключевые слова: психологическая напряженность, профессиональная психолого-педагогическая подготовка, психологическое обеспечение.

O. V. Yudina

Odessa Law Institute National University of Internal Affairs of Ukraine

**PROFESSIONAL-PSYCHOLOGICAL OPENING-UP, AS A
NESSESARY OF PSYCOLOGIC MAINTENANCE OF PSYCHOLOGIC
TENSION IN ACTIVITY OF THE TEACHERS OF EDUCATIONAL
INSTITUTIONS MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE**

Summary

In article the complex of idealized and practical problems, bound with a problem of originating of psychologic tension in activity of the teachers of educational institutions Ministry of Internal Affairs of Ukraine is investigated (studied). The proposals on advancing organization and realization of professional psychologic opening-up of a scientific and pedagogical structure Ministry of Internal Affairs of Ukraine state with the purpose of warning psychologic "burnout".

Keywords: psychologic tension, professional psychological pedagogical opening-up, psychologic maintenance.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

ДО ВІДОМА АВТОРІВ
Вісника ОНУ (психологія)

Вимоги до статей, поданих у фахові видання
(Постанова Президії ВАК України від 15.01.2003 р. №7-05/1).

Статті подаються лише державною мовою.

ФОРМА СТАТТІ

УДК:
Ініціали, прізвище автора (авторів)
Посада, установа, кафедра

Назва статті

Коротка анотація.
Ключові слова: (5–7 слів).

Текст статті.

Література

До 10–12 авторів. Список літератури оформляється згідно з вимогами ВАКУ (див. “Довідник здобувача наукового ступеня”).

Инициалы, фамилия автора
Учреждение
Название статьи
Резюме
Ключевые слова

Ініціали, прізвище
Назва закладу
Summary
Keywords

} Англійською мовою

Загальний обсяг статті до 12 сторінок друкованого тексту через 2 інтервали.

Вимоги до структури тексту наукової статті

1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор.

3. Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

4. Формування цілей статті (постановка завдання).

5. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

6. Висновки з даного дослідження і перспектива подальшого розвитку у даному напрямку.

Стаття набирається у текстовому редакторі Microsoft Word, у шрифті Times New Roman.

Подається в портфель редакції у вигляді роздрукованого примірника з дискетою.

Науковий редактор
Вісника ОНУ (психологія)
професор

Б. Й. Цуканов

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Odessa National University Herald

Вестник Одесского национального университета

ВІСНИК
ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Том 9 • Випуск 8 • 2004

Психологія

Коректор *М. М. Ісаєнко*
Технічний редактор *Г. О. Куклева*

Здано у виробництво 14.12.2004. Підписано до друку 24.12.2004. Формат 70×108/16. Папір
офсетний. Гарнітура SchoolBook. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,45.
Тираж 300 прим. Зам. № 844.

Надруковано у друкарні видавництва “Астропринт”
(Свідоцтво ДК № 1373 від 28.05.2003 р.)
65026, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.
Тел.: (0482) 726-98-82, 726-96-82, 37-14-25

www.astroprint.odessa.ua